

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ О.А. Чаркіна
« ____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 2024 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ
ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗПП-м-23
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 053 Психологія
Хохлової Тетяни Олександрівни

Керівник канд. пед. наук, доц.
кафедри практичної психології
Остапчук О. Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів ____

Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище, ініціали)

_____
(підпис) (прізвище, ініціали)

_____
(підпис) (прізвище, ініціали)

Кривий Ріг–2024

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Хохлова Тетяна Олександрівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно і не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Хохлова Т.О._____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	8
1.1. Професійне самовизначення особистості: теоретичний аналіз проблеми.....	8
1.2. Психологічна характеристика раннього юнацького віку з позицій професійного самовизначення особистості.....	20
Висновки до розділу 1.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В СТАРШОКЛАСНИКІВ...	34
2.1. Методи та методика дослідження процесу професійного самовизначення старшокласників.....	34
2.2. Аналіз результатів емпіричного вивчення стану професійного самовизначення юнаків і дівчат.....	49
Висновки до розділу 2.....	57
РОЗДІЛ 3. ПСИХОКОРЕКЦІЙНІ ЗАСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ	60
3.1. Програма корекційно-розвивальних заходів для старшокласників	60
3.2. Аналіз ефективності корекційно-розвивальної програми	64
Висновки до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Рання юність – це період пошуку і визначення своєї життєвої місії, свого місця у соціумі, що безпосередньо пов'язане з вибором професії. Професія забезпечує людині її суспільну затребуваність, соціальний статус, умови для самоствердження і самореалізації. Разом з тим, процес професійної самореалізації особистості має високу складність і викликає труднощі у зв'язку з доданням молодою людиною бар'єрів самореалізації. Формування професійної позиції – це процес суто індивідуальний, і, одночасно, супроводжується зовнішнім впливом соціуму (сім'ї, школи, ринку праці, соціальної політики тощо). Щоби реалізувати свої професійні інтереси, юнакам і дівчатам необхідна здатність мобілізувати і актуалізувати свій психічний і особистісний потенціал, а також визначати напрямки самовдосконалення відповідно до вимог бажаної професії. Вище наведені аргументи підтверджують актуальність психологічного дослідження в окресленому предметному полі.

В соціальних науках поширеним є розуміння професійної самореалізації як процесу формування у молоді професійної позиції, здатності приймати рішення на основі професійної рефлексії, проявляти суб'єктність у виборі професії, адекватно оцінювати свій потенціал з урахуванням професійних вимог.

Психологічні умови вибору професії різноаспектно висвітлюються в працях Е. Берна [76], Е. Гінзберга [44], Е. Еріксона [78, 79], Д. Сьюпер [83], К. Хорні [23] та інші. Діагностичний підхід у вивченні процесу професійного становлення особистості передбачає розробку спеціальних діагностичних методів. Вчені А. Біне [69], Ф. Гальтон [23], Г. Мюнстерберг [44], Ф. Парсонс [23], Л. Термен [44], Дж. Холланд (Голланд) [81].

Статичний підхід успішно долається представниками гуманістичного, особистісно орієнтованого підходу у вивченні процесу професійного самовизначення особистості: Д. Сьюпер [83], А. Маслоу [38], К. Роджерс [61].

Зв'язок професійного самовизначення з ціннісно-смісловою сферою особистості аналізується в публікаціях С. Кейні [44], Л. Колберга [76], А. Маслоу [38], К. Роджерса [61] та ін.

В якості об'єкта психологічного дослідження професійне самовизначення аналізується в працях М. Боришевського [5, 6], І. Манохи [37], Н. Побірченко [54], В. Рибалки [62], В. Семиченко [64, 65], О. Середа [66], В. Сидоренко [67], Л. Орбан [47] та інших вітчизняних дослідників. Професійне самовизначення вивчається у контексті психічного і особистісного розвитку, з урахуванням вікового аспекту і у зв'язку з вищими психічними функціями, передусім, рефлексією. Робиться висновок про детермінованість професійного самовизначення зовнішніми і внутрішніми факторами.

Пошук орієнтирів в професійній сфері – ключовий аспект життєдіяльності юнаків і дівчат. Аналіз юнацького віку здійснено в працях Л. Божович [9, 20], І. Кона [9]. Рання юність позначена появою психологічного новоутворення – самовизначення, а також якісними змінами соціальної ситуації розвитку. «Криза юності» проявляється, як вихід особистості з під впливу сім'ї і пошук самостійних шляхів подальшого життя. Розгортається процес індивідуалізації, самоактуалізації, ідентифікації, інтеграції у «пошуку себе». Від того, яким будуть ці процеси, залежать наслідки виходу з кризи юності. Вище викладені позиції обумовили вибір **теми дослідження**: *«Психологічні засоби оптимізації процесу професійного самовизначення старшокласників»*.

Мета дослідження: вивчити вікові і психологічні особливості професійного самовизначення юнаків і дівчат, визначити психологічні умови і засоби оптимізації процесу формування психологічної готовності робити професійний вибір.

Завдання дослідження:

- 1) провести теоретичний аналіз психологічних підходів і моделей професійного самовизначення, професіоналізації, профорієнтації старшокласників у вітчизняній і зарубіжній науці;
- 2) уточнити вікові закономірності і особливості ранньої юності, які детермінують процес професійного самовизначення;
- 3) провести комплексну психодіагностику для визначення типу особистості старшокласника, вираженості особистісних професійно затребуваних якостей, вивчити стан сформованості ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат;
- 4) укласти корекційно-розвивальну програму, спрямовану на стимулювання процесу професійного самовизначення старшокласників;
- 5) емпіричним шляхом перевірити ефективність корекційно-розвивальних заходів і засобів;
- 6) узагальнити результати теоретичного, емпіричного, формувального і контрольного етапів дослідження професійної самореалізації старшокласників.

Об'єкт дослідження: процес професійного самовизначення в ранній юності.

Предмет дослідження: психологічні засоби оптимізації професійного самовизначення старшокласників в системі профільного навчання.

Методи і методики дослідження:

- *теоретичні* – аналіз, узагальнення, синтез, систематизація;
- *емпіричні* – спостереження, опитувальник для визначення типу особистості (Дж. Голланд), методика «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим), методика ціннісних орієнтацій М. Рокича;
- *методи описової статистики* для якісної і кількісної обробки та інтерпретації емпіричних даних.

Теоретико-методологічна основа дослідження: принципи єдності свідомості і діяльності; філософські положення про єдність природного і набутого, індивідуального і соціального у становленні особистості; принцип особистісного підходу у віковій психології; принципи психології праці і профорієнтації.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці програми корекційно-розвивальних заходів, застосування яких оптимізує процес професійного самовизначення старшокласників. Психологічні засоби можуть бути використані практичними психологами, які працюють в закладах освіти різного типу, педагогами і батьками старшокласників для виявлення професійно затребуваних якостей особистості.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження узагальнені у збірнику матеріалів V Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції «Національна наука і освіта в умовах війни РФ проти України та сучасних цивілізаційних викликів», 27 березня – 2 квітня 2024 року.

Організація і база дослідження: В емпіричному дослідженні і корекційно-розвивальній роботі брали участь учні Криворізького природничо-наукового ліцею Криворізької міської ради в кількості 56 осіб (з них: юнаків – 31 особа, дівчат – 25 осіб). До психолого-педагогічних спостережень і експертної оцінки залучалися також практичний психолог закладу освіти, батьки учнів.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури (84 найменувань, з них 8 іноземною мовою), уміщує 11 таблиць, 7 рисунків. Основний зміст роботи викладено на 75 сторінках. Загальний обсяг – 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Професійне самовизначення особистості: теоретичний аналіз проблеми

В психологічній науці і практиці не втрачає своєї актуальності проблема самовизначення особистості в професійній сфері, оскільки професія як вид діяльності детермінує процеси соціалізації і утвердження індивідуальності. Професійне самовизначення суб'єктивно значимий процес, так, як безпосередньо пов'язаний з самореалізацією особистості і впливає на всі інші сфери життєдіяльності людини. Саме тому готовність до професійного самовизначення і включеність у цей процес розглядаються психологами, як ключовий компонент особистісного саморозвитку індивіда [32, 37, 50, 69].

В соціальних науках поширеним є розуміння професійної самореалізації як процесу формування у молоді професійної позиції, здатності приймати рішення на основі професійної рефлексії, проявляти суб'єктність у виборі професії, адекватно оцінювати свій потенціал з урахуванням професійних вимог [69, С. 293].

Психологічні умови вибору професії різноаспектно висвітлюються в працях Е. Берна [76], Е. Гінзберга [44], Е. Еріксона [78, 79], Д. Сьюпер [83], К. Хорні [23] та інші. Діагностичний підхід у вивченні процесу професійного становлення особистості передбачає розробку спеціальних діагностичних методів. Вчені А. Біне [69], Ф. Гальтон [23], Г. Мюнстерберг [44], Ф. Парсонс [23], Л. Термен [44], Дж. Холланд (Голланд) [81].

В психологічній науці оформився *діагностичний* напрям у вивченні проблем, пов'язаних з професіоналізацією, професійним розвитком і самореалізацією людини. Базовою являється модель професійного

самовизначення, яка запропонована Ф. Парсонсом [23, 44, 69]. Відповідно до цієї моделі визначаються етапи:

- усвідомлення людиною своїх можливостей (вроджених і набутих): знань, здібностей, інтересів і потреб, досвіду;
- виявлення дефіциту психічних і особистісних ресурсів, затребуваних бажаною професією, і причини виникнення такого дефіциту;
- усвідомлення професійних вимог і шляхів успішної професійної самореалізації, рівня складності професійних завдань;
- встановлення ступеня відповідності особистісних ресурсів і вимог обраної професійної діяльності.

Ф. Парсонс компоненти розробленої ним моделі базує на таких вихідних психологічних положеннях:

- психічний і особистісний потенціал людини обмежений, тому він може відповідати лише одній професії;
- риси особистості мають відповідати вимогам професії;
- усвідомленість професійного вибору для діагностики якостей особистості, затребуваних професійною діяльністю [69].

Діагностичний підхід у вивченні процесу професійного становлення особистості передбачає розробку спеціальних діагностичних методів. Вчені А. Біне, Ф. Гальтон, Л. Термен та ін. розробили діагностичні засоби для виявлення професійно затребуваних якостей особистості. При цьому за основу брався постулат, що такі якості особистості є стійкими, незмінними утвореннями. На основі результатів діагностики будується професійний «профіль» спеціаліста [20, 44].

На думку сучасного дослідника М. Дубінки, саме в цьому полягає слабкість такого підходу, оскільки не береться до уваги динамічність ринку праці, зміни в професійній діяльності, а також зміни в структурі самої особистості. Статичність діагностичного підходу суперечить динамічній і ймовірнісній природі процесу професійного самовизначення [19].

Г. Мюнстерберг експериментальним шляхом підтвердив необхідність володіння людиною певним набором особистісних якостей, щоби бути успішною в професії. Були розроблені тестові методики, систематизація яких призвела до появи психотехнік. Слід зазначити, що вперше психотехніки були розроблені і застосовані саме в галузі «психологія праці» [44, 57].

Діагностичну і практичну цінність мають напрацювання Дж. Холланда (Голланда), який для професійного самовизначення людині треба визначити свій психотип із запропонованих: реалістичний, дослідницький (пошуковий), артистичний (художній), соціальний, підприємницький, конвенційний (компромісний). Базовою виступає ідея, що тип особистості має відповідати основним функціям професійної діяльності [81]. На разі тест Дж. Холланда (Голланда) для вивчення професійного типу особистості активно використовується в психологічній практиці [71].

Статичний підхід успішно долається представниками гуманістичного, особистісно орієнтованого підходу у вивченні процесу професійного самовизначення особистості. Д. Сьюпер запропонувавши стадії професіоналізації, збагативши понятійний апарат поняттям «професійна зрілість», розробивши класифікацію професій і модель, з використанням якої уможлиблюється вивчення «професійної Я-концепції» [44, 69]. Дослідник прийшов до висновку, що професійне самовизначення за своїми характеристиками є довготривалим, неперервним процесом професійного саморозвитку. Професійна «Я-концепція», згідно ідей Д. Сьюпера, являє собою сукупність настанов, якими скеровується особистість у професійному виборі з урахуванням свого соціального положення в оточуючому соціумі [83].

Важливі висновки формулює Е. Еріксон, а саме: неготовність індивіда робити свій професійний вибір свідчить про наявність суттєвих проблем психологічного розвитку молодій людині. Така проблема пов'язана з процесами самопізнання і самооцінки, встановленням відповідності своїх можливостей і стилю життя вимогам професії [44, 78, 79].

В якості об'єкта психологічного дослідження професійне самовизначення аналізується в працях М. Боришевського [5, 6], І. Манохи [37], Н. Побірченко [54], В. Рибалки [62], В. Семиченко [64, 65], О. Середа [66], В. Сидоренко [67], Л. Орбан [47] та інших вітчизняних дослідників. Професійне самовизначення вивчається у контексті психічного і особистісного розвитку, з урахуванням вікового аспекту і у зв'язку з вищими психічними функціями, передусім, рефлексією. Робиться висновок про детермінованість професійного самовизначення зовнішніми і внутрішніми факторами. Враховуючи потужний вплив соціуму, соціальних очікувань, вимог, стандартів і стереотипів на вибір молодого людиною бажаної професії, психологи наголошують на важливості збереження і підсилення суб'єктності індивіда.

Суб'єктність не виникає сама по собі, а реалізується завдяки дії психологічного механізму – рефлексії (саморефлексії). Йдеться про самоаналіз і самооцінку та на їх основі – розуміння власного потенціалу, рівня домагань, потреб і мотивів діяльності у зв'язку з професійним самовизначенням.

Процес професійного самовизначення пов'язаний з Я-концепцією особистості і характеризується внутрішніми суперечностями між одиничними «Я», подолання яких становить основний зміст процесу самодетермінації. У такому контексті, професійне самовизначення – це процес самодетермінації особистості, який спрямований на гармонізацію особистісного розвитку [21].

Л. Федоренко зазначає, що мотиваційний компонент – ключовий у професійному самовизначенні. Інтереси і потреби молодого людини визначають вибір професії, тому дуже важливо здійснювати саморефлексію мотиваційної сфери. Мотиви можуть узгоджуватись між собою, підсилювати один одного, а можуть бути різноспрямованими, що і спричинює внутрішньо особистісний конфлікт, ускладнює професійний вибір [73, 74]. Лонгитюдними дослідженнями виявлено найбільш типові мотиви вибору професії: продовжувати займатись улюбленою наукою, яка вивчалась в межах

відповідного навчального предмету; бажання кар'єрного росту, прагнення самоствердитись у самостійному житті і набути значимого соціального статусу [42, 46, 68].

Ю. Приходько і Є. Кучеренко досліджують співвідношення «Я-реальне» і «Я – професійне ідеальне», зрілість ціннісно-мотиваційного компоненту (усвідомленість мети самореалізації засобами професійної діяльності на ближню і віддалену життєву перспективу) [36, 55]. Коли протиріччя між «реальним Я» та «ідеальним Я», як проектом бажаного майбутнього, загострюється, у цей момент здійснюється професійне самовизначення, спрямоване на подолання цього протиріччя і гармонізацію цілісної Я-концепції [55].

На різних етапах професійного самовизначення змінюється сила впливу різних психологічних механізмів. На етапі оволодіння професійними знаннями, провідним є «зворотний зв'язок» юнаків і дівчат з педагогами і «носіями» професійного досвіду.

На етапі оволодіння професійними вміннями і навичками, формування професійного досвіду більш сильно проявляє себе психологічний механізм «опосередкування» (процес оволодіння практичними компетенціями непрямо визначає успішність професійного самовизначення і самореалізації). Дія психологічних механізмів професійного самовизначення ґрунтується на потребах суб'єктів досягти конкурентоздатності на ринку праці, що, у свою чергу, стимулює процеси професійного саморозвитку і самореалізації.

Названі психологічні механізми професійного самовизначення перебувають у зв'язку базовими механізмами, такими, як рефлексія «професійного Я», цілепокладання, саморегуляції поведінки в процесі професійного самовизначення [70]. Професійна рефлексія базується на встановлені співвідношення потенціалу «Я» з професійними вимогами (соціальна детермінанта). На всіх етапах професійного самовизначення зберігає свою впливовість психологічний механізм персоналізації. Отже, механізми професійного самовизначення є само детермінованими

механізмами. Професійне самовизначення, у такому разі, також є самодетермінованою діяльністю, в умовах якої розгортаються внутрішньо особистісні процеси інтегративного спрямування [70].

Рефлексивний, мотиваційний і концептуальний компоненти особистості становлять ядро професійної самореалізації, а також процесу самопроектування. Самопроектування виконує регулятивну функцію у професійному становленні особистості. Це тривалий, динамічний процес, який включає професійну мотивацію, професійну навчання, професійну соціалізацію і самореалізацію особистості.

Н. Побірченко розмежовує поняття «професійне самовизначення» і «професійний вибір». Така думка аргументується тим, що вибір професії – це фінальна стадія професійного самовизначення, головний результат і продукт процесу означеного процесу, а також критерій відповідності бажаного і реального. Не рідкісні випадки, коли молода людина обирає професію, яка не повністю відповідає Я-ідеальному і образу бажаного майбутнього, оскільки беруться до уваги реальні умови і соціальна ситуація. Йдеться про компромісний варіант вибору професії, коли особистість свідомо поступається деякими своїми інтересами і потребами, щоби засобами професії утвердитись у соціумі з урахуванням реальних умов життєдіяльності, соціальний вибір. Отже, вибір професії – це процес, наближений до Я-реального. Навпаки, поняття «професійна самореалізація» більшою мірою наближене до Я-ідеального, що пояснюється зв'язком самореалізації з самоактуалізацією особистості. Йдеться про прагнення молодої людини максимально повно проявити і реалізувати свій потенціал (вроджений і набутий), іншими словами, наблизитись до ідеального розуміння себе і своєї діяльності [54].

О. Мудрик локалізує процес професійного самовизначення, вважаючи його складовою процесу соціалізації. Професійна діяльність – це один з способів освоєння людиною норм, цінностей, рольових позицій, соціальних стандартів тощо [62].

Є. Клімов в межах своєї наукової концепції визначає причиново-наслідкові зв'язки між особистісними якостями і впливом професійної діяльності на особистість. Стверджується, що у професійному виборі особа скеровується, передусім, своїми особистісними якостями, схильністю до певних видів діяльності, а не вимогами професії. Це логічно, оскільки йдеться про професійну самореалізацію. Отже, особистісні якості, риси, індивідуальність є причиною у виборі професії, а обрана професія (здійснений вибір) – це наслідок реалізації своїх уподобань і життєвого проекту. Популярною в практичній психології є класифікація типів професій: «людина – природа», «людина – людина», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина художній образ» [9, 62].

Одночасно, існує протилежний погляд на причиново-наслідкові зв'язки між особистістю і професією: професія накладає вимоги на особистісні якості фахівця, що спонукає людину змінювати себе (риса характеру, моделі поведінки, рольові позиції і, навіть, життєві орієнтири).

Оформилась також компромісна точка зору, дуалістична позиція: з одного боку, професійне самовизначення – це прагнення людини сповна реалізувати свої можливості в професії, а з другого боку, це процес адаптації до вимог професії, певною мірою самообмеження задля успішної професійної адаптації.

Ефективність професійної самореалізації перебуває у сильному зв'язку з суб'єктністю особистості. Зберегти домінантним, вирішальним особистий вплив на процес вибору професії є необхідною умовою самореалізації. Активність продуктивна, а не репродуктивна, становить психологічну основу суб'єктності в професійному самовизначенні. Повноцінним суб'єктом людина стає лише на завершення стадії вибору професії, коли цей вибір вже зроблено. Якщо такий вибір є формою самоствердження, тоді можна вважати, що суб'єктність реалізована. Професійне самовизначення відбулось, якщо сформувався адекватний образ себе в професії.

Дослідники А. Войтко [11], К. Гудименко [14], М. Дригус [18], О. Кампі [29], С. Карсканова [30], І. Корчікова [31], А. Крохіна [35], І. Мачуська [39], Р. Пасічняк [51] прийшли до висновку, що професійне самовизначення не набуває завершених форм, оскільки цей процес охоплює весь період професійної діяльності, допоки людина працює.

В. Рибалка аргументує, що психологічна проблема професійного самовизначення лежить в площині психодіагностики, а саме виявлені професійно затребуваних якостей особистості та рівня їх розвитку. Ефективна психодіагностика рис особистості допоможе юнакам і дівчатам адекватно оцінювати свої можливості і більш грамотно обирати майбутню професію [62].

Професійне самовизначення напряму пов'язане зі свободою самовизначення особистості у суспільстві, усвідомленістю смислів діяльності, поінформованістю особи в сфері професій.

Вітчизняні і зарубіжні дослідники в процесі моделювання професійного самовизначення виокремлюють соціальний, особистісний і суто професійний аспекти.

Соціологічний аспект реалізується у формі задач, які ставить суспільство перед громадянами в професійній діяльності. Соціально-психологічний аспект проявляється у формі пошуку особою компромісу між професійними уподобаннями (потребами, інтересами, мотивами) і соціальним запитом. Психологічний аспект професійного самовизначення полягає в індивідуалізації, формуванні індивідуального стилю професійної життєдіяльності. Психолого-педагогічний аспект реалізується, як цілеспрямована діяльність в системі «педагог - учень» з формування готовності молодій людині робити свій професійний вибір [68, 69].

Складність процесу професійного самовизначення зумовлена динамічністю, тяглістю і ймовірнісним характером його перебігу. Під динамікою розуміють зміни різної інтенсивності і напрямку, якісного і кількісного характеру, які відбиваються на структурі і спрямованості процесу

професійного самовизначення, особистісних якостях суб'єкта і соціальних умовах праці (професіоналізації, професійної підготовки).

В психології, передусім, вивчається вікова динаміка професійного самовизначення. Популярною є теорія Е. Гінзберга, ключова позиція якої – компроміс з реальністю у виборі професії [23]. Автор виділяє умовні стадії цього процесу: стадія уяви (фантазування), прогностична стадія і стадія реалізації (реалістична). Протягом цих стадій розвивається процес професійного вибору шляхом прийняття проміжних рішень, кожне з яких зменшує ступінь свободи вибору, зменшує варіативність і, у такий спосіб, веде до остаточного вибору.

Перша стадія (уява і фантазія) охоплює життєвий період до 11 років; саме в цей час дитина подумки уявляє себе в бажаній на цей час професії. Уявляючи себе в майбутньому професійному житті дитина скеровується лише своїми уподобаннями, інтересами, бажаннями, а не наявними можливостями, здібностями і соціальними викликами («наївна» професіоналізація).

Прогностична стадія умовно охоплює період з 11 до 17 років. Підліток від фантазування переходить до прогнозування свого професійного майбутнього. У цей віковий проміжок підліток обмірковує себе у майбутній професії з урахуванням інтересів, схильностей і здібностей, а з дорослішанням починає брати до уваги професійні вимоги, суспільну затребуваність і соціальний статус носіїв обраної професії.

З наближенням до юнацького віку гіпотетичне розуміння себе в майбутній професії набуває більшої визначеності і реалістичності. Старшокласник проявляє готовність здійснювати порівняння своїх можливостей і потреб з вимогами професії; поступово відбувається перехід до остаточного вибору професії [23].

С. Чистякова обґрунтовує такі етапи професійного самовизначення: емоційно-образний, пропедевтичний, пошуковий, становлення професійної свідомості і самосвідомості, оформлення соціального статусу засобами

професійної діяльності, інтеграція в сферу професійної діяльності, професійний розвиток в трудовій діяльності [9, 57].

Є. Кучеренко переконує, що етапи професійного становлення узгоджуються з етапами професійного самовизначення. В наукових публікаціях характеризується етап, коли у підлітків і юнаків їхні професійні наміри набувають більш чітких абрисів завдяки профорієнтаційній просвітницькій роботі, популяризації професій [36]. В наукових першоджерелах самовизначення, самоусвідомлення, у тому числі, в професії, вважається віковою ознакою раннього юнацького віку. Відчутний вплив має ступінь збалансованості життєвого проекту (і самопроекту) у зв'язку з майбутніми успіхами в професії, набутого досвіду, рівня соціального розвитку, затребуваності професії, рівня сформованості компетентності у виборі професії. У старшому підлітковому віці і ранній юності активізується пошук професії, аналіз ймовірних варіантів [2, 46].

Наступний етап професійного самовизначення – адаптація в професійній діяльності [17, 72]. Спершу це відбувається протягом учбово-професійної підготовки, в умовах якої професійне самовизначення пов'язане з усвідомленням Я-концепції і концепції професійної діяльності. Суб'єктність набуває більш зрілих форм, закріплюється значимість власного вибору і дій. Цей етап розуміється, як найважливіший, оскільки особа включається у процес проектування професійної Я-концепції і концепції майбутньої системи роботи. Професійне самовизначення набуває динамічності, усвідомленості, конструктивності. Уявлення про професію стають реалістичними, а самооцінка своєї відповідності професійним вимогам - адекватною. Також, якісно іншою стає професійна компетентність: формується і постійно збагачується фонд знань, формуються професійні уміння і навички, накопичується досвід практичного застосування знань. Можна говорити про технологічну сторону професійної самореалізації, яка нелінійно пов'язана з якісними змінами в мисленні і особистості [13].

Долаючи названі етапи професійного самовизначення, у людини поступово формується власне ставлення до професії, розуміння своїх можливостей в професійній діяльності, встановлюється баланс особистісних потреб і соціальних вимог.

О. Вітковська називає такі компоненти професійного самовизначення:

- усвідомлення особистісної і суспільної значимості професійної діяльності;
- усвідомлення актуальності професійних знань, умінь і навичок, професійної освіти;
- саморефлексія власного потенціалу у зв'язку з вимогами обраної професії;
- розуміння динаміки на ринку праці;
- прогностичні уміння (вміння будувати прогноз своєї професійної діяльності з урахуванням наявних умов і ресурсів, а також життєвими цілями);
- проєктивні, конструктивні уміння для побудови системи своєї професійної діяльності (ближніх і віддалених цілей, тактики і стратегії професійних дій);
- діагностичні уміння для своєчасного виявлення бар'єрів професійної самореалізації (внутрішньо особистісного і зовнішньо-соціального походження) [10].

Отже, професійне самовизначення старшокласника – це самодетермінована діяльність, спрямована на інтеграцію особистісних компонентів задля вибору професії.

Згідно теми нашого дослідження головним аспектом виступає питання оптимізації процесу професійного самовизначення особистості. Терміном «оптимізація» позначається процес (стан) досягнення кращих результатів у наявних, реальних умовах.

Умови оптимізації процесу професійного самовизначення такі:

- професійна мета (мета вибору професії) має зберігати зв'язок з психологічною реальністю суб'єкта; це означає врахування актуальних запитів і завдань, існуючих проблем, якими супроводжується професійний вибір;
- коректність постановки мети професійного вибору, конкретність критеріїв такого вибору та їх відповідність «Я» особистості;
- усвідомленість і особистісна значимість мети професійного вибору, максимальна відповідність мети запитам особистості, а не соціальним запитам і очікуванням;
- визначення суб'єктом ієрархії своїх потреб і мотивів професійного самовизначення;
- оволодіння способами і засобами досягнення мети професійного самовизначення (інструментальний аспект);
- саморегуляція психо-емоційного стану і поведінки в процесі практичної реалізації завдань професійного самовизначення [4, 8, 16].

М. Левітов виокремлює різні види психологічної готовності до діяльності: тактичну і стратегічну. Тактична готовність тимчасова за своїми характеристиками і проходить такі рівні: базовий (готовність у буденному житті); просунутий (креативний аспект діяльності); знижений (професійна мотивація не виражена, готовність не сформована) [58].

І. Калюжна визначає, що професійне самовизначення зумовлюється соціалізованістю особистості, впливом батьків на професійний вибір, рівнем освіти у сприянні процесу формування готовності до професійного самовизначення, зрілістю особистісних конструктів суб'єкта професійного самовизначення, чіткістю і реалістичністю життєвих цілей, сформованістю ціннісних орієнтацій, інтернальним локусом контролю, якістю групової взаємодії [28].

Готовність до професійної самореалізації вивчається в психології з позицій функціонального підходу (йдеться про психічні функції, зрілість яких

визначає продуктивність професійного самовизначення). З позицій особистісного підходу готовність до професійної самореалізації вивчається, як характеристика особистості. Діяльнісний підхід готовності зосереджує увагу на суб'єктності людини у процесі вибору професії і відповідності особистості вимогам професійної діяльності.

В психології та інших соціальних науках професійне самовизначення охоплює різні аспекти особистісного розвитку людини, а саме самоаналіз нею професійних уподобань і здібностей, мотивів самореалізації у майбутній професії, самовдосконалення з орієнтацією на професійні вимоги, суб'єктність у виборі майбутньої професії та самоствердження в професії. У загальному розумінні, професійна самореалізація визнається, як один з напрямів психологічного розвитку.

1.2. Психологічна характеристика раннього юнацького віку з позицій професійного самовизначення особистості

Професійне самовизначення в юнацькому віці являється об'єктом вікової, соціальної, педагогічної психології. Пошук орієнтирів в професійній сфері – ключовий аспект життєдіяльності юнаків і дівчат. Власне, професійне самовизначення, по-суті, є формою особистісного розвитку людини у цей віковий період. Формування готовності до професійного вибору у старшокласників набуває більшої актуальності, враховуючи складну соціальну ситуацію, якісні зміни на ринку праці. Провідна роль у формуванні такої готовності належить освітній системі, оскільки саме в освітньому процесі можна цілеспрямовано впливати на особистість, її поведінку, мислення, мотивацію тощо. Психологічна практика також детермінує процес розвитку професійної зрілості молоді людини і застосовує для цього різноманітні психотехніки, програми корекційно-розвивального спрямування [14, 15, 17, 22, 24].

Однак, педагогічні і психологічні зусилля не досягнуть своєї ефективності, якщо юнаки і дівчата не займуть позицію суб'єкта, не поставляться свідомо до власного професійного вибору. Тому, базовим психолого-педагогічним завданням постає розвиток суб'єктності учнівської молоді.

Вітчизняна психологічна школа охоплює різноспрямовані наукові розвідки, які окреслюють широке предметне поле дослідження проблем професіоналізації, професійної зрілості, формування готовності до професійного самовизначення, професійної рефлексії, формування «професійної Я-концепції» тощо. Процес регуляції і саморегуляції професійного самовизначення учнівської молоді обговорено в наукових публікаціях таких вітчизняних науковців, як О. Кочкурова [33], О. Краєва [34], І. Мачуська [39], М. Мельник [41], О. Мерзлякова [42], Р. Пасічняк [51], В. Рибалка [62], О. Серєда [66], Н. Гончарова та співавтори [59], З. Становських [70], Н. Тимошенко [72], Л. Федоренко [73], Т. Яновська [75] та інші. Фундаментальними для цих досліджень виступають вікові закономірності вікової психології, які стосуються раннього юнацького віку [9].

Рання юність є віковим періодом високої значимості для подальшого буття людини. Саме в ці роки набуває більш чітких форм «Я-концепція», майбутнє домінує над теперішнім і минулим, оптимізм і енергія зумовлюють високу пізнавальну і соціальну активність, самодостатність суттєво вища, порівняно з підлітковим віком, що стимулює молоду людину до самостійного прийняття особистісно значимих рішень [4, 14, 15]. Збільшується коло інтересів, система потреб оновлюється потребами, які виходять за межі суто учбової діяльності і життя в родині. На передній план виходять потреби самоствердження в соціумі, самостійному житті, що логічно вкладається в контекст професійного самовизначення. Професійна діяльність надає можливість задовольнити ці нагальні потреби [73].

В ранньому юнацькому віці майбутнє оформлюється не лише в уяві і не обмежується фантазіями, а набуває конструктиву – життєвого проекту, де професія становить ключовий компонент. Старшокласники психологічно вже готові до самопроекткування і проектування своєї майбутньої професійної самореалізації, передусім, на рівні ідей, принципів, способів реалізації професійної мети і ключових завдань.

В. Доротюк, М. Піддячий, Л. Гевченко приходять до висновку, що Професійне самовизначення потребує від старшокласників розвинених вольових якостей, розвиненого механізму саморегуляції емоційним станом і поведінкою. Це обумовлюється тим, що вибір професії накладає додаткові вимоги щодо особистісної зрілості, рис особистості, моделей поведінки, настанов, мотиваційної спрямованості. Іншими словами, професійне самовизначення відкриває нові можливості для самореалізації і, одночасно, зменшує ступінь свободи вибору кінечним набором професій і стандартними вимогами до кожної з них. Тому, особистість має бути психологічно готовою до самообмежень у період входження у самостійне життя [17].

На період ранньої юності припадає третій, завершальний етап формування моральної свідомості (за концепцією Л. Кольберга) – етап автономної моралі. Старшокласники вже готові робити моральний вибір на основі власних цінностей і смислів, захищати сою особистісну автономію (ідеї, переконання, оціночні судження), що являє собою підґрунтя процесу самовизначення і самореалізації [9, 23].

І. Калюжна зазначає, що в ранній юності високої активності набуває процес формування Я-концепції. Ядро Я-концепції – самооцінка, вже сформоване (за різними даними, формування самооцінки завершується до 14 років). На основі самооцінки уточнюються одиничні Я, сукупність яких утворює «Я-образ». Більш чітко, ніж у підлітковому віці, розуміння своїх можливостей, самого себе («Хто я?»), саморефлексія своїх якостей, поведінки і дій свідчать про якісно вищий рівень особистісної зрілості юнаків і

дівчат[28]. Все це, у своїй сукупності, робить можливим свідомий вибір майбутньої професії.

Проте, треба брати до уваги, якою є «Я-концепція» - позитивною або негативною. Негативна Я-концепція перешкоджає процесу професійного самовизначення, оскільки недооцінка власних можливостей, самоприниження, недовіра до власних дій і намірів, низький рівень домагань роблять молоду людину невпевненою у собі, внаслідок чого, вона відмовляється від спроби зробити крок у напрямку бажаної професії. З урахуванням цього, психологічний супровід професійного самовизначення має спрямовуватись на підвищення самооцінки і формування позитивної Я-концепції у юнаків і дівчат.

В. Доротюк, М. Піддячий, Л. Гевченко в процесі колективного дослідження зробили висновок, що період професійного самовизначення припадає на старші класи, коли навчальне навантаження суттєво зростає, освітній процес стає інтенсивним, оскільки йдеться про підготовку до контрольних заходів з перевірки якості знань. У досить короткий часовий проміжок старшокласникам треба встигнути набути додаткових знань з тих навчальних предметів, які є необхідними для вступу в обраний заклад для освоєння певної професії. Така напружена учбова діяльність фізично і психологічно виснажує юнаків і дівчат, що опосередковано позначається на прийнятті життєво важливих рішень, яким являється вибір професії [17].

Рання юність позначена розширенням рольового діапазону і кола інтересів. Кожна професія передбачає певну сукупність соціальних ролей, які узгоджуються зі змістом виробничого процесу. Оволодіти цими ролями – необхідна умова входження у професію. Для юнаків і дівчат окрема професія набуває своєї обмовлених нею. Професійні ролі мають різний соціальний статус, тому бажання набуття високого соціального статусу виступає сильним мотивом вибору найбільш «статусної» професії.

І. Кон зазначає, що рання юність – нерівномірний процес психічного і особистісного розвитку, який насичений протиріччями різної природи.

Завершення шкільного дитинства і перехід на якісно вищий рівень самостійності і відповідальності за власні рішення вимагають від молоді критичного сприйняття і осмислення своїх дій і подій навколо, креативності у пошуку оптимальних рішень у виборі професії з урахуванням власних можливостей, розвиненого соціального інтелекту (передумови для цього вже закладено у психічному) [9].

Аналіз юнацького віку здійснено в працях Л. Божович. Вчена зазначає, що рання юність позначена появою психологічного новоутворення – самовизначення, а також якісними змінами соціальної ситуації розвитку. Також зазначається, що принципова відмінність самовизначення полягає у двоїстості цього процесу: одночасно здійснюється вибір професії і вибір життєвих цілей безвідносно до майбутньої професійної діяльності. З часом, така двоїстість нівелюється, життєві цілі інтегруються з професійними [63].

Е. Шпангер акцентує увагу на тому, що юнацький вік – це такий період життя людини, кола вона визначається з духовними цінностями, своїм Я, прагне відстоювати свою індивідуальність і на цій основі обирає своє місце у соціумі і професії [44].

Схожої точки зору дотримується Е. Еріксон, також наголошуючи на процесах індивідуалізації буття, автономності і унікальності в соціальному світі. Період юності – це час будувати життєві плани, проект самого себе у бажаному майбутньому, виробляти власне ставлення до оточуючого світу, самовизначатись у найбільш важливих питаннях, серед яких – професійне самовизначення [78, 79].

Ж. Піаже емпіричним шляхом доводить, що в ранній юності людина здатна теоретично осмислювати себе і світ, здійснювати рефлексію, сприймати світ цілісно і формувати власну концепцію буття. Слід брати до уваги, що установки і мислення юнаків і дівчат переважно егоцентричне, наявною є тенденція переоцінювати свої можливості і недооцінювати зовнішні виклики. Це може призвести до неправильних рішень у процесі професійного самовизначення [20].

«Криза юності» проявляється, як вихід особистості з під впливу сім'ї і пошук самостійних шляхів подальшого життя. Розгортається процес індивідуалізації, самоактуалізації, ідентифікації, інтеграції у «пошуку себе». Від того, яким будуть ці процеси, залежать наслідки виходу з кризи юності [15].

Професійне самовизначення деякі дослідники пов'язують не з самим фактом вибору професії, а з психологічною готовністю робити такий вибір, проявляти свою суб'єктність і нести відповідальність за свій вибір. Психологічна готовність включає психо-фізіологічні, особистісні і соціальні компоненти.

Професійне самовизначення, за своєю суттю, являється процесом узгодження наявних, вже досягнутих, можливостей і ще нереалізованого потенціалу, який може реалізуватись професійній діяльності.

І. Мачуська виділяє такі компоненти психологічної готовності до професійного самовизначення: пізнавальний, мотиваційний, практичний [39]. Пізнавальний компонент дослідниця пов'язує з інформованістю старшокласників стосовно професій і вимог, які висувуються кожною з них; знаннями про самого себе, свої можливості (характеристика своєї індивідуальності). Мотиваційний компонент охоплює інтереси і потреби, ціннісні орієнтири, схильності, які спонукають старшокласника на пошук професії, де він планує реалізовувати свій потенціал. Практичний компонент включає професійно затребувані знання, уміння і навички, первісний досвід практичний дій [39]. Автором запропоновано критерії, з орієнтацією на які уможлиблюється оцінка ефективності професійного самовизначення: когнітивний критерій (розвиненість інтелектуальних функцій, фонд знань, умінь і навичок, які затребувані в професійній діяльності); мотиваційний критерій (сформованість професійних інтересів, намірів, ієрархії мотивів), практичний критерій (чітке розуміння плану дій для досягнення мети оволодіти бажаною професією) [39].

Рання юність є сензитивним періодом для професійного самовизначення, оскільки базові психічні процеси вже дозріли, стають усвідомленими і критично осмисленими, вираженою є тенденція до внутрішньої інтеграції якостей особистості, накопичений достатній досвід навчально-пізнавальної діяльності, орієнтація на майбутнє, потреба самоутверджуватись в соціумі, відстоювати свою позицію, погляди, переконання. Отже, формування психологічної готовності у старшокласників до професійного самовизначення включає у себе здатність самопроекування, впливати на події, коригувати себе і своє життя.

Професійне самовизначення, з одного боку, стимулює актуалізацію всього потенціалу, яким володіє юнак. З іншого боку, якості особистості, риси характеру не завжди враховуються при виборі професії і не беруться до уваги і юнаками, і їхніми батьками. Основна увага переміщається на соціальну затребуваність професії. Тому частими є випадки, коли професія і особистість «не співпадають», що неминуче призводить до розчарувань вже на етапі навчання у професійних закладах. Деякі старшокласники чітко не усвідомлюють своїх професійних потреб, тому власна відповідність професії залишається питанням без відповіді. У зв'язку з цим, необхідною є діагностика і самодіагностика для виявлення психотипу, професійно значимих рис особистості, щоби професійний вибір був правильним.

Психологічна готовність до професійного самовизначення переважно трактується фахівцями, як особливе особистісне утворення, завдяки якому уможлиблюється прояв суб'єктності у виборі професії, пошуку свого місця у світі професій, з урахуванням власної індивідуальності. З цим пов'язані процеси саморозвитку і самореалізації.

Колектив дослідників Л. Гуцан, О. Морін, З. Охріменко та інші виокремлюють два етапи процесу професійного самовизначення – допрофесійний і професійний [49]. Допрофесійний етап, у свою чергу, включає такі вікові періоди: пропедевтичний – до 14 років; основний – 15-17 років; професійний етап – з 18 років.

Оптимістичним є висновок науковців про існування можливостей стимулювати процес професійного самовизначення особистості. Для цього використовують клієнт-центровану консультацію професійної спрямованості; різноманітні профконсультативної роботи, імітаційні та ділові ігри, технології самопроектування, навчальні курси профорієнтаційного спрямування та інші засоби [6, 7].

Профорієнтаційна робота у школі спрямовується своєю головною метою – формування психологічної готовності юнаків і дівчат до професійного вибору. На школярів здійснюється системний профорієнтаційний вплив, щоби забезпечити компетентність учнівської молоді у професійній сфері. У такому розумінні, професійна орієнтація являє собою систему підготовки молоді до професійного самовизначення (Д. Закатнов [22], О. Лісун і К. Шейкіна [24], Л. Йовайша [26], О. Коропецька [32], О. Кочкурова [33]).

На процес професійного самовизначення впливають стосунки з ровесниками. Близький емоційний контакт, наближені інтереси, досвід спільної діяльності і дозвілля робить думку друзів значимою, їхні плани на майбутнє можуть впливати на вибір професії або певної професійної сфери. Виникає ефект «емоційного зараження», емоційного підживлення, який проявляється в солідарності стосовно майбутнього дорослого життя. І хоча в ранній юності юнаки і дівчата прагнуть проявити свою індивідуальність, підкреслити свою автономність, вплив соціуму залишається важливою детермінантою професійного самовизначення.

Вплив дорослих (батьків і педагогів) змінює свій характер. Юнаки і дівчата схильні до довірчих відносин і діалогічного спілкування. Тому поради і рекомендації з боку значимих дорослих мають свій вплив. Одночасно в цей період у молоді посилюється прагнення зберігати автономність. Тому найбільш продуктивним являються партнерські (паритетні), транспарентні відносини.

Проте, типовим явищем являється конфлікт інтересів між батьками та їхньої дитиною у питанні вибору професії. Батьки прагнуть своїм життєвим

досвідом переконати дитину прийняти привальне, на їхню думку, рішення. У разі розходження у розумінні професійного майбутнього зі своєю дитиною виникає конфлікт, протистояння між членами родини, який може суттєво погіршити відносини між близькими людьми. Вискі ризики виникають, коли батьки наполягають на своєму рішенні, обмежуючи свободу вибору для своєї дитини, що може призвести до протесаної поведінки їхньої дитини і неосмислених вчинків. На протесті юнаки можуть прийняти ризиковані для себе рішення. Не менш ризикованим являється і повна самотійність юнаків у професійному виборі: через брак життєвого досвіду вони легко можуть піддаватись маніпуляціям з боку інших осіб або реклами і, у такий спосіб, ускладнити своє життя. Тому важливо вести діалог, з розуміння поставитись до позиції кожного.

Професійне самовизначення не є процесом обмовленим суто внутрішніми детермінантами. Суспільство готує людину з дитинства до освоєння професією. Навчання і виховання спрямовані на засвоєння необхідних знань, формування на їх основі умінь і навичок. Теперішній школяр – майбутній член професійної спільноти. Освітня політика чітко визначає орієнтири освітнього процесу, очікувані результати, і портрет успішного випускника з набором бажаних рис особистості і стилем життя. Г. Костюк у своїх працях обстоює ідею, що все шкільне життя – це підготовка до професійного [63]. Власне, ігрова і учбова діяльність використовуються, як засоби ранньої професіоналізації. Юній людині здається, що вона повністю самотійно робить свій професійний вибір, але вплив суспільства засобами освітнього процесу і батьківське виховання залишаються в числі ключових детермінант професійної самореалізації.

Психологічна готовність до професійної самореалізації потребує на сформованість відповідних здібностей:

- вміти критично ставитись до себе, інших і життєвих подій;
- вміти творчо виконувати трудові види діяльності;
- продуктивно спілкуватись з іншими суб'єктами діяльності.

У контексті життєвої перспективи професійне самовизначення досліджував В. Панок. Вчений уточнює, що професійний вибір більшою мірою зумовлюється образом майбутнього, який уявляє і прогнозує старшокласник, ніж з набутим життєвим досвідом. Така позиція узгоджується з віковою характеристикою ранньої юності – устремління в майбутнє. Досвід, навпаки, свідчить про минуле. Тому досвід – не такий впливовий фактор у виборі професії, ніж образ майбутнього. Проект майбутнього життя інтегрує важливі аспекти життєдіяльності молодого людини: цілі, цінності, смислові орієнтири, рівень майбутніх досягнень, соціальний статус тощо [50].

Поняття «життєва перспектива» використовує також і дослідниця Л. Орбан-Лембрик. На її думку життєва перспектива об'єднує цілу низку життєвих стратегій, які одночасно розгортаються в життєдіяльності людини. Тому, життєва перспектива розуміється, як інтегральна категорія, на основі якої зберігається і відновлюється цілісність буття людини. Самовизначення вивчається як психологічний механізм, що запускає процес інтеріоризації – перехід зовнішніх соціальних впливів у внутрішній план особистості [47].

Усвідомлення власного життя в минулому, теперішньому і майбутньому потребує інтеграції всіх знань про себе, свої соціальні ролі, особистісні цінності і смисли, отже, набуття ідентичності і самоідентичності.

Для цього юнакам і дівчатам треба:

- підтримувати конгруентність власної особистості (бути тотожною самій собі);
- проявляти свою внутрішню особистісну цілісність і конгруентність у соціальних процесах;
- долати протиріччя між зовнішнім планом існування особистості і її внутрішнім планом;
- встановлювати продуктивні міжособистісні відносини, через які відбувається прямий і обернений зв'язок; такий зв'язок допомагає молодій людині зрозуміти сприйняття її соціумом.

Н. Побірченко пов'язує професійну самореалізацію з вольовою сферою особистості. Вибір професії потребує самоаналізу, зосередженості, розумової активності, свідомого сприйняття реальності. Свобода вибору, автономія, відповідальність і сила волі – це основні константи, на яких розгортається професійне самовизначення і самореалізація. Дослідниця уточнює завдання, які постають перед молоддю: сформулювати життєву мету; визначити критерії діяльності, спрямованої на її досягнення; організувати процес професійного самовизначення [48].

Л. Йовайша відстоює думку, що самопізнання – це основа професійного вибору. Дослідник розробив діагностичну методику, яка дозволяє виявляти схильності старшокласника до певної сфери людської діяльності. Також першочерговим дослідник вважає розвиток суб'єктності молоді, врахування їх життєвих устремлінь [26, 27].

Отже, ранній юнацький вік позначений такими особливостями, які стосуються процесу професійної самореалізації:

- зрілих форм набуває почуття самовизначення, самоідентифікації, самоповаги;
- проявляється націленість на життєві смисли і пошук можливостей їх втілення;
- оформлюється індивідуальний стиль мислення і діяльності;
- встановлюється ієрархія мотивів, інтересів і потреб, ціннісних орієнтацій.

Професійне самовизначення передбачає уточнення власної професійної позиції. Професійна позиція – це осмислена, обґрунтована і особистісно значима життєва позиція, яка конкретизується у новій для молоді сфері, якою є трудова сфера. Становлення професійної позиції передбачає когнітивних, емоційних, вольових зусиль.

Включення старшокласників у процес професійного самовизначення передбачає реалізацію таких завдань профорієнтаційної роботи: створення умов для прояву і розвитку суб'єктності юнаків і дівчат в усіх видах

діяльності; мотивація на самопізнання і самореалізацію; сприяти формуванню позитивної «Я-концепції» і «професійної Я-концепції» («Я-професіонал»); розвивати професійну рефлексію задля встановлення відповідності наявного психічного і особистісного потенціалу з професійними вимогами; навчати технікам проектування і самопроектування, а також будувати психологічний профіль з урахуванням результатів діагностики і самодіагностики особистісних якостей; орієнтуватись на ринку праці; розвивати гнучкість мислення і поведінки, психологічну готовність змінювати професію у разі необхідності.

Отже, професійне самовизначення є складовою особистісного самовизначення і спрямовується на досягнення ідентичності у професійній сфері. Результатом професійного самовизначення виступає єдність цінностей, життєвих смислів, знань про себе і свого соціального положення, життєвих стратегій.

Процес професійного самовизначення є, по суті, процесом прийняття конкретних рішень відповідно до обраних життєвих стратегій. Етап професійного самовизначення свідчить про принципово інший рівень особистісної зрілості, перехід на який припадає на кінець підліткового і початок юнацького віку. Такий перехід внутрішньо суперечливий, оскільки молода людина прагне ще більшої самостійності і автономності у питаннях, ким і якою вона є, якою хоче бачити своє майбутнє (в цьому полягає суть «юнацької кризи»). Рівень, на якому відбувається професійне самовизначення, залежить від рівня ідентичності особистості і визначається особливостями соціуму (передусім, мікро і мезосоціуму).

Висновки до розділу 1

Професійне самовизначення суб'єктивно значимий процес, так, як безпосередньо пов'язаний з самореалізацією особистості і впливає на всі інші сфери життєдіяльності людини. Саме тому готовність до професійного самовизначення і включеність у цей процес розглядаються психологами, як ключовий компонент особистісного саморозвитку індивіда.

Психологічні умови вибору професії різноаспектно висвітлюються в працях Е. Берна, Е. Гінзберга, Е. Еріксона, Д. Сьюпері, К. Хорні та інших вчених. Зв'язок професійного самовизначення з ціннісно-сисловою сферою особистості аналізується в публікаціях С. Кейні, Л. Колберга, А. Маслоу, К. Роджерса та ін.

Рефлексивний, мотиваційний і концептуальний компоненти особистості становлять ядро професійної самореалізації. Процес професійного самовизначення пов'язаний з Я-концепцією особистості і характеризується внутрішніми суперечностями між одиничними «Я», подолання яких становить основний зміст процесу самодетермінації. У такому контексті, професійне самовизначення – це процес самодетермінації особистості, який спрямований на гармонізацію особистісного розвитку. Мотиваційний компонент – ключовий у професійному самовизначенні. Інтереси і потреби молодшої людини визначають вибір професії, тому дуже важливо здійснювати саморефлексію мотиваційної сфери.

Професійне самовизначення залежить від співвідношення «Я-реальне» і «Я – професійне ідеальне», зрілості ціннісно-мотиваційного компоненту (усвідомленість мети самореалізації засобами професійної діяльності на ближню і віддалену життєву перспективу).

На різних етапах професійного самовизначення змінюється сила впливу різних психологічних механізмів: зворотний зв'язок, опосередкування, професійна рефлексія (рефлексія «професійного Я»), цілепокладання, саморегуляції поведінки і психоемоційного стану.

Пошук орієнтирів в професійній сфері – ключовий аспект життєдіяльності юнаків і дівчат. Рання юність позначена появою психологічного новоутворення – самовизначення, а також якісними змінами соціальної ситуації розвитку. «Криза юності» проявляється, як вихід особистості з під впливу сім'ї і пошук самостійних шляхів подальшого життя. Розгортається процес індивідуалізації, самоактуалізації, ідентифікації,

інтеграції у «пошуку себе». Від того, яким будуть ці процеси, залежать наслідки виходу з кризи юності.

В якості об'єкта психологічного дослідження професійне самовизначення аналізується в працях М. Боришевського [5, 6], І. Манохи [37], Н. Побірченко [54], В. Рибалки [62], В. Семиченко [64, 65], О. Середа [66], В. Сидоренко [67], Л. Орбан [47] та інших вітчизняних дослідників.

В ранньому юнацькому віці майбутнє оформлюється не лише в уяві і не обмежується фантазіями, а набуває конструктиву – життєвого проекту, де професія становить ключовий компонент. Старшокласники психологічно вже готові до самопроекткування і проектування своєї майбутньої професійної самореалізації, передусім, на рівні ідей, принципів, способів реалізації професійної мети і ключових завдань.

Рання юність позначена розширенням рольового діапазону і кола інтересів. Кожна професія передбачає певну сукупність соціальних ролей, які узгоджуються зі змістом виробничого процесу. Оволодіти цими ролями – необхідна умова входження у професію.

Профорієнтаційна робота у школі спрямовується своєю головною метою – формування психологічної готовності юнаків і дівчат до професійного вибору. На школярів здійснюється системний профорієнтаційний вплив, щоби забезпечити компетентність учнівської молоді у професійній сфері. У такому розумінні, професійна орієнтація являє собою підготовку старшокласників до професійного самовизначення.

Професійне самовизначення юнаків і дівчат базується на професійній позиції, яка являє собою обґрунтовану і особистісно значиму життєву позицію, яка конкретизується у новій для молоді сфері – трудовій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Методи та методика дослідження процесу професійного самовизначення старшокласників

Програма емпіричного дослідження процесу професійного самовизначення юнаків і дівчат розроблялась з урахуванням таких теоретичних позицій:

- вибір професії визначається сукупністю соціальних і особистісних факторів;
- професійне самовизначення – це динамічний процес, тому потребує гнучкості в діагностичній і профорієнтаційній практиці;
- вікові особливості сильно впливають на процес самовизначення і професійного самовизначення;
- індивідуальні якості особистості, інтереси і потреби юнаків і дівчат впливають на вибір професійної сфери і навпаки;
- професійне самовизначення перебуває у взаємному зв'язку з іншими самопроцесами (професійною рефлексією, саморозвитком і самореалізацією).

Врахування цих позицій дозволило нам укласти комплексну програму психологічної діагностики старшокласників, які отримують освіту різного профілю (гуманітарного і фізико-математичного).

Мета констатувального етапу полягала у вивченні психологічних параметрів професійного самовизначення старшокласників, вікових та психологічних компонентів у здійсненні даного процесу.

Завдання емпіричного дослідження:

- 1) вивчити характер впливу типу особистості на професійну спрямованість старшокласників;
- 2) вивчити вплив ціннісних орієнтацій старшокласника на процес його професійного становлення.

Враховуючи зміст завдань констатувального етапу, вік досліджуваних, діагностичні можливості різних психологічних засобів, ми обрали наступні діагностичні методики:

- 1) опитувальник для визначення типу особистості (Дж. Голланд) [71],
- 2) методика «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим) [56, С.45];
- 3) методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча [43].

Емпіричне вивчення професійного самовизначення проведено у період лютий – травень 2024 року.

В емпіричному дослідженні брали участь учні Криворізького природничо-наукового ліцею Криворізької міської ради в кількості 56 осіб (з них: юнаків – 31 особа, дівчат – 25 осіб). До психолого-педагогічних спостережень і експертної оцінки залучався практичний психолог закладу освіти.

1. Опитувальник для визначення типу особистості (Дж. Голланд)

Діагностичний засіб розроблений для вивчення ступеня відповідності типу особистості вимогам професійної діяльності. Враховується прагнення людини бути у такому соціальному середовищі і такій соціальній ситуації, які б дозволяли сповна реалізувати психічний і особистісний потенціал.

Для діагностики використовується класифікація типів особистості: реалістичний, когнітивний (інтелектуальний, дослідницький), соціальний, конвенціональний (узгоджувальний, компромісний), діловий (заповзятливий), артистичний [71, Ресурс: https://www.eztests.xyz/tests/professional_holland/].

Дж. Голланд (Холланд) зазначає, що кожна людина є носієм ознак кожного типу, однак яскраво вираженими являються риси одного або декількох типів [91].

Люди з *реалістичним* типом особистості проявляють такі риси і властивості: орієнтація на дійсність і теперішній час, стабільність емоцій і поведінки, працюють з конкретними об'єктами, діють за правилами (інструкціями), цінують практичне використання речей і технологій. Характерними ознаками являються: надійність у справах і відносинах з іншими, невисока соціальна активність, незалежні і консервативні, інтелектуальні (проявляють нахили до математики, механіки, інженерних наук), критичне мислення, орієнтованість на конкретні завдання з чітко заданими параметрами, тому можуть проявляти ригідність мислення і поведінки, у сосунках щирі, небагатослівні, природне поводження. Бажане оточення для людей реалістичного психотипу – це природа, організації з чітко визначеною ієрархією, підприємства, які виробляють товари з чіткими параметрами, виробничий процес з обмеженими соціальними контактами. «Реалісти» обирають частіше інженерні професії, робітничі, професію військового, ремонтні роботи і т.п. Більш продуктивними є зв'язки з людьми, у яких інтелектуальний (когнітивний) і конвенційний тип особистості.

Діловий (заповзятливий, підприємницький тип). Люди з таким типом особистості тяжіють до керівної ролі, прагнуть бути організаторами; проявляють домінування, ентузіазм, високу активність, авантюристичні, наполегливі (іноді, агресивні), потребують на соціальне визнання; у більшості ситуацій ведуть себе впевнено, не уникають конкуренції. Такі люди володіють розвиненими комунікативними здібностями (вербальної і невербальної взаємодії), лідерськими здібностями; проявляють схильність до таких видів діяльності, де можна проявити ініціативу, приймати власні рішення (наприклад, підприємницька діяльність), толерантні до стресогенних ситуацій, не бояться ризикувати. Комфортним оточенням для такого психотипу являються бізнес-компанії, державне управління, брокерські фірми, політичні організації і т.п.

Артистичний тип особистості характеризується такими рисами, як розвинена інтуїція, домінування образів порівняно зі значеннями і смислами, емоційна чутливість, розвинена уява, рефлексивність, креативність у сприйнятті світу, імпульсивність, гнучке мислення і поведінка, орієнтація на красу, естетику, гармонію. Люди з таким психотипом уникають регламентованої діяльності і процесів, фізичної активності, прагне самовираження і самореалізації, нелажні у судженнях. Комфортне середовище – культура, мистецтво, різні види художньої творчості (акторської, музичної, хореографічної тощо), освіта мистецького спрямування. Бажані професії: дизайнер, модельєр, архітектор, співробітник музею, хореограф, кондитер, художник, артист, вчитель та інші. Тяжіє до людей інтелектуального і соціального психотипу.

Соціальний тип особистості прагне до розгалужених, активних соціальних контактів, комунікативні, проявляють нахили навчати, розвинений емоційний інтелект, вербальні здібності, емпатійні, дружні, оптимістичні. Комфортною для таких людей являються ситуації співпраці, командна робота, де затребувані навички емпатійного слухання і діалогічної взаємодії. Професійна сфера: організація заходів, викладацька діяльність, благодійність, практичний психолог, соціальна робота (допомога) і т.п. Продуктивною є взаємодія з артистичним і дідовим (завзятим) психотипом.

Конвенціональний тип особистості властивий людям, які тяжіють до компромісної позиції, врахування традицій, усталених правил, що дозволяє успішно інтегруватися у соціум. Демонструють консерватизм і стереотипність мислення, наполегливі і старанні, уникають невизначеності у справах і відносинах, чутливі до стресу, педантичні, свідомо ставляться до своїх дій та їх наслідків, значимим є матеріальне благополуччя. Тяжіють до видів діяльності, де передбачається робота за алгоритмами, де деталі мають значення, робота з документами, таблицями, бланками. Бажані професійні сфери: банківська справа, робота в офісі, бухгалтерія, корпорації тощо.

Обирають професії: бібліотекар, бухгалтер, інспектор, аудитор, диспетчер, технолог тощо. Ефективною є взаємодія з психотипами «реаліст» і «діловий» (завзятий).

Дослідницький (інтелектуальний, когнітивний) психотип має такі характеристики: аналітичний розум, теоретичне мислення, інтелектуальна естетика, незалежні і самостійні, раціональність сприйняття світу, організованість, ерудованість, допитливість, невиражена комунікативність і слабкі соціальні зв'язки. Комфортні ситуації: проведення дослідницької роботи, пошук інформації (нових знань, фактів), побудова гіпотез, оригінальне мислення, теоретичні роздуми, розв'язання нестандартних задач, ймовірнісне сприйняття подій. Професійна сфера: наукові і освітні установи, проектні організації, інноваційні структури тощо. Тяжіє до взаємодії з психотипами «реаліст» і «артистичний».

Подальші дослідницькі дії ми спрямували на диференціацію старшокласників згідно названих вище типів особистості відповідно до інструкції. Респондентам треба зробити вибір професій, які впорядковані попарно (загальна кількість 43 пари).

2. Методика «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим)

Методика розроблена на основі формули професій Є. Клімова. Респонденту пропонуються чотири параметри професійної діяльності: мета праці, предмет праці, засоби праці, умови та організація праці. Параметр представлений кількома позиціями, якими характеризується трудова діяльність.

Респонденту необхідно зробити вибір відповідних позицій у кожній групі. Діагност аналізу кількісно і якісно вибори, що дозволяє зробити висновки про пріоритетність мети, перемету, засобів і організаційних умов праці. Така міні-діагностична процедура дозволяє визначити узгодженість професійних уподобань досліджуваного [56, С.45; Ресурс: <https://vseosvita.ua/library/embed/000yza-db4b.docx.html>].

3. Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича

Методика створена для вивчення ціннісної спрямованості особистої, ставлення свого оточуючого середовища, до самого себе. Оскільки цінності сильно впливають на особистісне і професійне самовизначення, тому потребують емпіричного вивчення [43]. Діагностична процедура заснована на ранжуванні цінностей, які подаються респонденту у вигляді списку. Перелік цінностей поділений на дві групи – термінальні та інструментальні (цінності-цілі, цінності – засоби); у кожній групі 18 тверджень. Респондент проводить ранжування цінностей. Методика дозволяє вносити зміни у набір цінностей, що робить діагностичну ситуацію гнучкою, більш адаптованою до соціальних умов, в яких перебувають респонденти.

2.2. Аналіз результатів емпіричного вивчення стану професійного самовизначення юнаків і дівчат

1) Опитувальник для визначення типу особистості (Дж. Голланд)

Емпіричні дані містяться в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Розподіл учнів 11-А і 11-Б класів за типами особистості

Типи особистості	11-А		11-Б	
	n = 29	%	n = 27	%
Реалістичний	4	13,79	4	14,81
Інтелектуальний	7	24,15	8	29,63
Соціальний	4	13,79	6	22,23
Конвенціональний	6	20,69	4	14,81
Діловий	5	17,24	4	14,81
Артистичний	3	10,34	1	3,71
<i>Загалом</i>	29	100	27	100

В процесі діагностики ми враховували профільність класів: 11-А клас – гуманітарний, 11-Б клас – фізико-математичний. Гіпотетично зорієнтованість на визначені галузі знань мала проявитися у відповідних типах особистості.

Порівняльний аналіз результатів діагностики виявив розбіжності у відсотковому перерозподілі учнів випускних класів між типами особистості (рис.2.1).

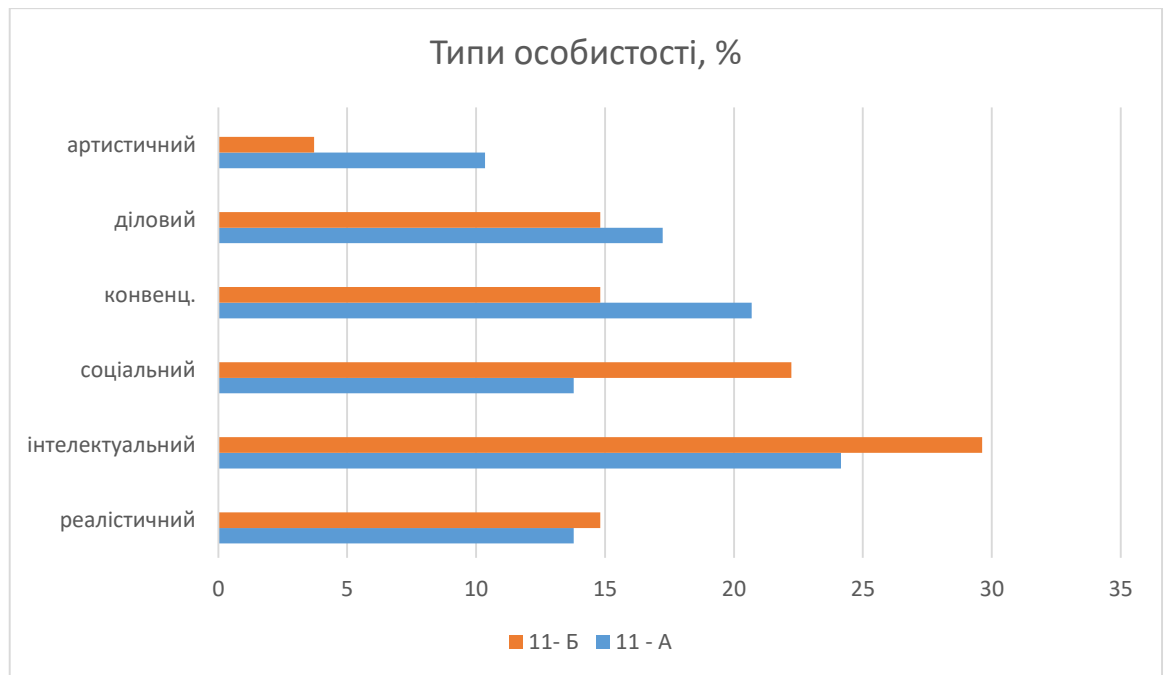

Рис. 2.1. Розподіл учнів 11-х класів за типами особистості

Примітка: 1 - реалістичний, 2 - інтелектуальний, 3 - соціальний, 4 - конвенціональний, 5 - діловий, 6 - артистичний.

Абсолютні величини показують, що в гуманітарному класі у старшокласників переважає інтелектуальний (24,15%) і конвенціональний (20,69%) типи особистості; сукупна кількість ліцеїстів з такими типами особистості становить 13 осіб (близько 50% від загальної кількості респондентів). Така статистика підтверджує високу значимість знань і компетентностей в життєдіяльності старшокласників, на що впливає освітній процес в ліцеї. Вираженість конвенціонального типу свідчить про готовність старшокласників взаємодіяти з іншими суб'єктами і соціумом, у цілому, шляхом узгодження позицій, інтересів, стратегій діяльності. В ліцеї на системному рівні застосовують діалогічну форму спілкування і міжособистісної взаємодії в освітньому процесі. Органічно поєднується з таким розподілом представленість ділового типу особистості (17,24%). Спрямованість на вирішення завдань (навчальних і суспільних), на якість

діяльності і конструктивне вирішення проблем спричинюється високими вимогами, які висувуються на етапі незалежної експертизи якості знань випускників загальноосвітніх закладів і бажанням отримати вищі бали для вступу у вищі заклади освіти.

Звертає на себе увагу найменша кількість ліцеїстів, у яких проявився артистичний тип особистості (10,34%). Не підтвердився прогноз стосовно того, що профіль навчання (мова, література) буде підсилювати артистичні риси особистості – опора на емоції, інтуїцію, освоєння різних рольових позицій і гнучку поведінку. Сучасна молодь в теперішніх складних умовах життя стає більш раціональною, діловою, реалістичною.

В 11-Б класі найбільш вираженим виявився інтелектуальний тип особистості (29,63%). Це є природнім, оскільки профільність навчання (фізико-математична) зорієнтовує старшокласників на високо інтелектуальну діяльність, розвиток абстрактного мислення і прагнення підвищувати складність завдань. На другому місці зафіксований соціальний тип особистості, що пояснюється вираженою соціальною активністю учнів, які обрали точні і природничі науки. Лонгітудне спостереження підтверджує більш високу соціальну активність учнів фізико-математичних класів порівняно з гуманітарними. Рівномірно розподілились ліцеїсти за іншими типами особистості – реалістичний, конвенціональний, діловий (по 14,81%). Таке поєднання свідчить про гарну соціалізованість старшокласників – реалістично і по-діловому взаємодіяти з соціумом шляхом узгодження позицій різних суб'єктів. Очікувано в меншості за кількістю ліцеїстів виявився артистичний тип особистості (3,71%). Фізико-математичний профіль обирає учнівська молодь, яка орієнтована на логіку, раціональність, алгоритми, прогнозованість, що не являється пріоритетним для артистичного типу.

Спільним для обох груп старшокласників являється зорієнтованість на інтелектуальну діяльність, високу складність завдань і конструктивне їх вирішення.

2. «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим)

Результати діагностики подані у таблицях і діаграмах з урахуванням базових критеріїв вибору професії.

Перший базовий критерій «мета праці» (рис. 2.2 і табл. 2.2).

Таблиця 2.2

№	Критерії вибору професії	11-А		11-Б	
		n = 29	%	n = 27	%
<i>Мета праці</i>					
1	Оцінювати, перевіряти	2	6,89	5	18,52
2	Досліджувати об'єкти, винахідництво	5	17,25	5	18,52
3	Транспортування	2	6,89	1	3,70
4	Виробляти предмети	1	3,46	1	3,70
5	Вчити, бути наставником	8	27,58	2	7,41
6	Інноваційна діяльність	4	13,8	6	22,22
7	Керувати людьми	3	10,35	3	11,11
8	Надавати послуги	2	6,89	1	3,70
9	Саморозвиток	2	6,89	3	11,11

Розподіл старшокласників за критерієм «мета праці» в обох класах показує значимість дослідницьких цілей. Однак, треба уточнити, що об'єктом дослідження виступають явища різної природи: у фіз-мат класі – це, переважно, абстрактні об'єкти (числа, функції, графічні об'єкти і т.п.), в гуманітарному класі – це образи, метафори, сюжети і т.п.

Соціальна спрямованість («керувати людьми») також є подібною за своїми кількісними показниками (по 3 особи в кожному класі). Порівняно з іншими цільовими установками, зорієнтованість на управлінські функції менш виражена, власне, і як «надавати послуги». Ліцеїсти з гуманітарними і

математичними здібностями більшою мірою керуються інноваційними перетвореннями, продуктивною діяльністю, ніж підтримуючою.

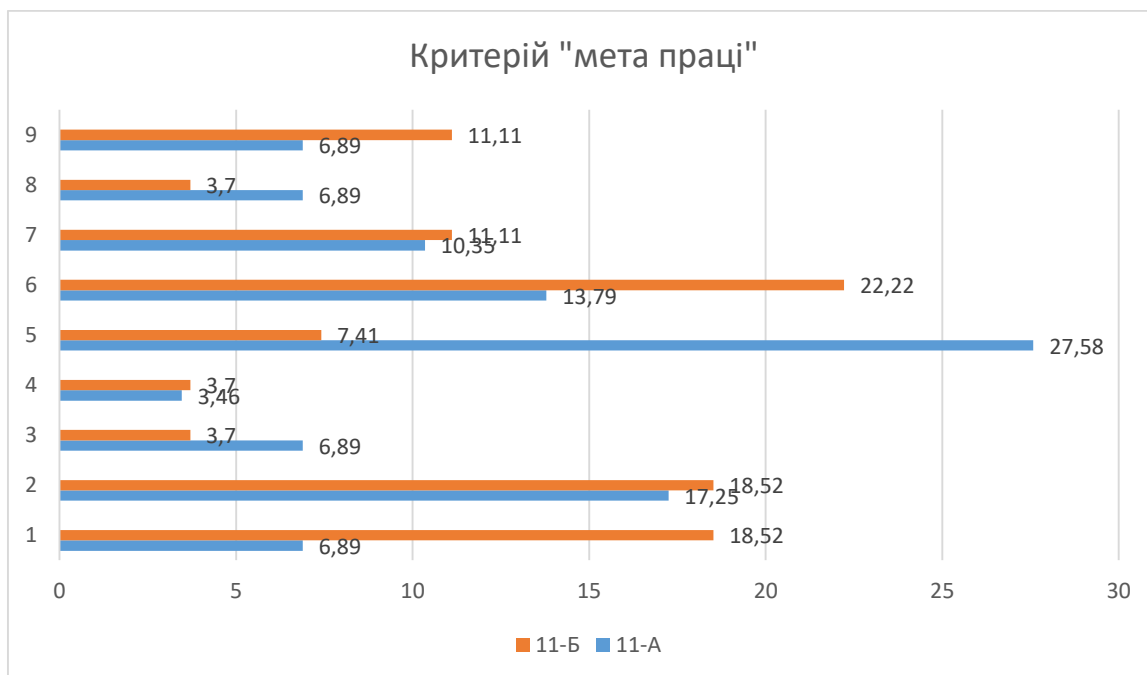

Рис. 2.2. Розподіл старшокласників за критерієм «мета праці» (%)

Тим не менш, між двома групами старшокласників існують і суттєві відмінності у виборі цільових орієнтирів. Так, в гуманітарному (11-А) класі найбільші кількість випускників обирають соціально значиму мету «вчити, бути наставником» (8 осіб), тоді, як у фізико-математичному класі кількість учнів менша (лише 2 особи). Власне, це є досить прогнозованим результатом, оскільки «гуманітарії» мають справу з життєвими подіями, персонажами (їх особистістю, індивідуальністю), аналізують внутрішньо особистісні перетворення, що є спорідненим з педагогічною функцією. Учні фізико-математичного класу більше зорієнтовані на абстрактні об'єкти, технічні системи, процедури оцінювання і перевірки даних. Прикладна зорієнтованість («виробляти предмети») виражена слабо в обох класах (по одній особі в кожному), що пояснюється високою значимістю інтелектуальної діяльності.

«Формула професії» включає і такий критерій, як «предмет праці» (табл. 2.3, рис. 2.3).

Таблиця 2.3

Критерій «предмет праці»

№	Критерії вибору професії	11-А		11-Б	
		n = 29	%	n = 27	%
<i>Предмет праці</i>					
1	Технічні об'єкти	0	0,00%	6	22,22
2	Тексти, графіки, числа	3	10,34	4	14,81
3	Економіка і політика	4	13,79	5	18,52
4	Мистецтво	5	17,24	2	7,41
5	Наука	4	13,79	6	22,22
6	Рослини і мікроорганізми	2	6,9	1	3,70
7	Тваринний світ	2	6,9	1	3,70
8	Люди	7	24,14	1	3,70
9	Деталі та матеріали	2	6,9	1	3,70

В гуманітарному класі жоден старшокласник не обрав «технічні об'єкти», як бажаний предмет праці (0%). Такий факт пояснюється зорієнтованістю на об'єкти принципово іншого походження.

Учні з фізико-математичного класу, навпаки, технічні об'єкти визнали, як найбільш значимі в майбутній професії (6 осіб). Це пояснюється тим, що абстрактні, ідеальні системи наближені до технічних, штучних систем. Досить популярними в обох класах виявились такі предмети праці, як «економіка і політика» і «наука». В таких результатах проявилась інтелектуальні спрямованість молоді та їх соціальна активність.

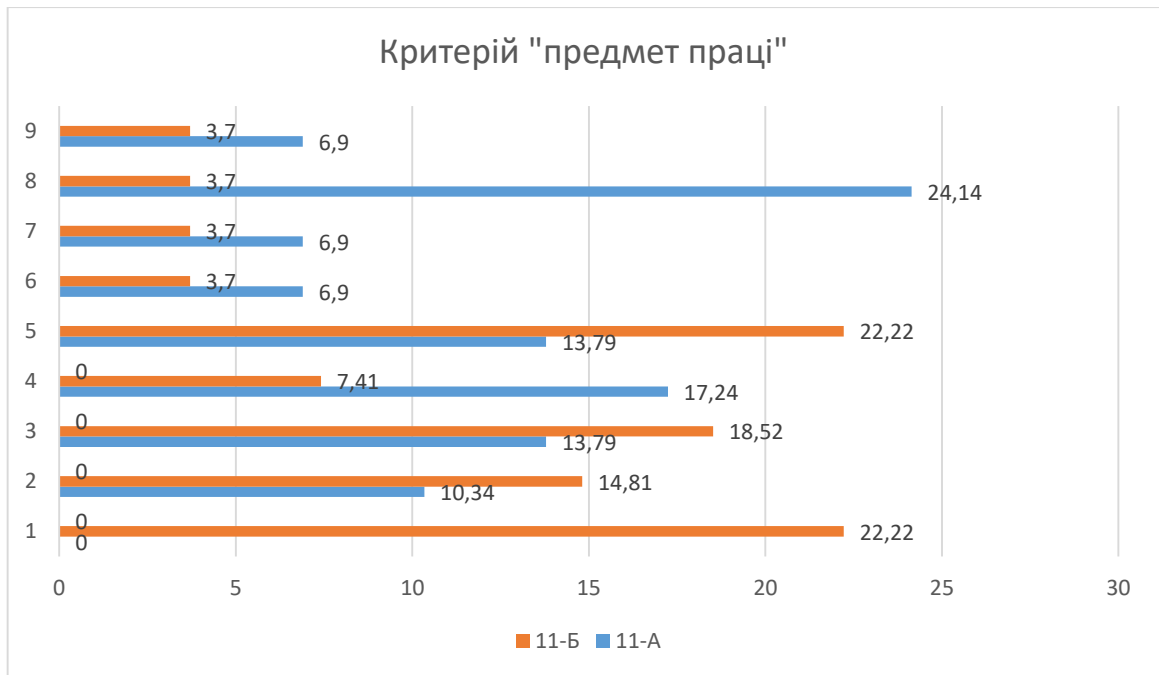

Рис. 2.3. Критерій «предмет праці» (відсотковий розподіл старшокласників)

Важливою компонентою «формули професії» виступає критерій «засоби праці» (табл. 2.4; рис. 2.4). Ручні, механічні і автоматичні засоби виявились менш актуальними для учнів в обох класах, що опосередковано може свідчити про незалежність таких результатів від профілю навчання. Для різноспрямованих пізнавальних інтересів такі засоби не відповідають головній ступені цих галузей знань, не дозволяють сповна розкрити інтелектуальний, креативний і особистісний потенціал.

Таблиця 2.4

Критерій «засоби праці»

№	Критерії вибору професії	11-А		11-Б	
		n = 29	%	n = 27	%
<i>Засоби праці</i>					
1	Ручні	1	3,45	2	7,41
2	Механічні	2	6,89	2	7,41
3	Автоматичні	2	6,89	2	7,41
4	Комп'ютери	5	17,24	7	7,41
5	Інтелект	5	17,24	5	18,52
6	Рухи, міміка	4	13,8	2	7,41

7	Творче мислення	6	20,69	4	14,81
8	Фізичні можливості	1	3,45	2	7,41
9	Голос, інтонація	3	10,34	1	3,70

На противагу, «комп'ютер» та «інтелект» очікувано виявились більш затребуваними учнівською молоддю. Власне, обидва типи інструментів відносяться до інтелектуальних, ідеальних систем. Також, популярність «інтелектуальних» засобів пояснюється контингентом учнів, яких об'єднує висока пізнавальна активність і актуальність інтелектуальної діяльності.

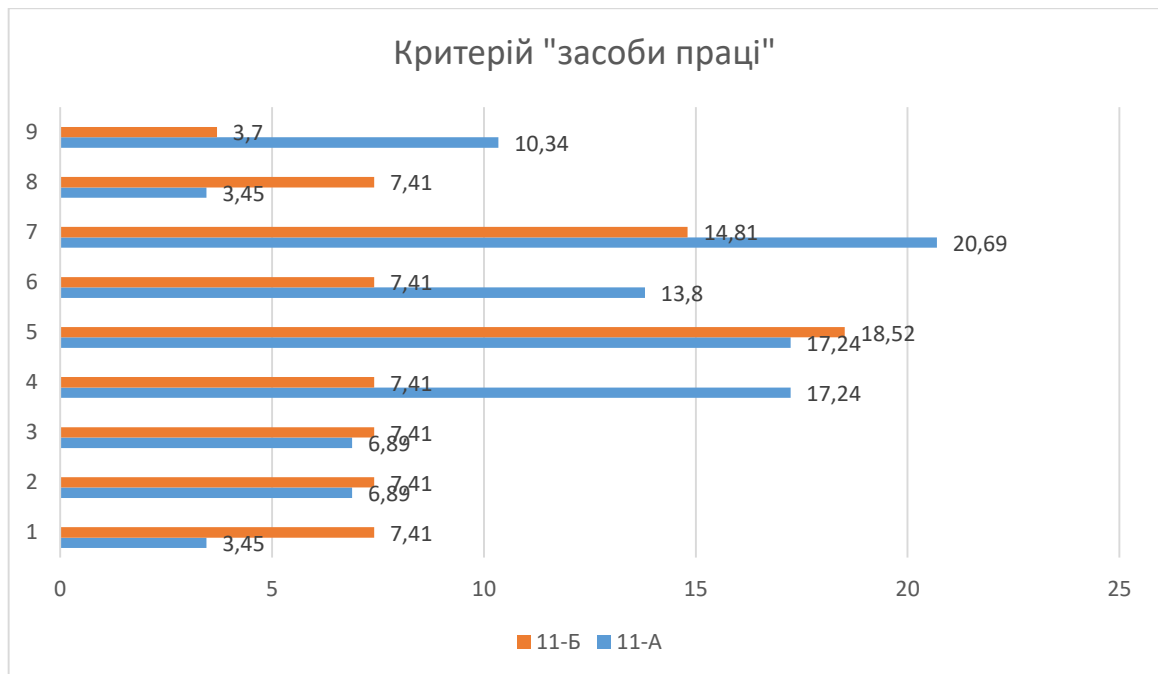

Рис. 2.4. Критерій «засоби праці» (відсотковий розподіл старшокласників)

Позитивним є визнання старшокласниками важливості творчого мислення, як засобу майбутньої професійної діяльності. Креативна та інтелектуальна складова сильно пов'язані між собою, навіть в межах базового визначення: креативність – це творчий інтелект або інтелектуальна творчість. Креативність – це інтелектуальна функція, яка підкріплена сильною емоцією (інтуїція). Тому, учні з високими інтелектуальними можливостями, які

цінують знання і компетентність, визнають значимою креативність (творче мислення) в якості ефективного засобу професійної самореалізації.

«Формула професії» включає ще один критерій – «умови та організація праці» (табл. 2.5; рис. 2.5).

Таблиця 2.5

Умови та організація праці

№	Критерії вибору професії	11-А		11-Б	
		n = 29	%	n = 27	%
<i>Умови та організація праці</i>					
1	Побутові умови	3	10,34	2	7,41
2	Людні місця	3	10,34	2	7,41
3	Роз'їзди	2	6,89	5	18,52
4	Самостійність	5	17,24	4	14,81
5	Відкрите повітря	2	6,89	3	11,11
6	Ризиковані, небезпечні умови	1	3,45	1	3,70
7	Індивідуальні умови	4	13,79	4	14,81
8	Вишукані відносини	5	17,24	2	7,41
9	Робота вдома	4	13,79	4	14,81

Найбільш затребуваними для старшокласників являються умови, які забезпечують самостійність, захист індивідуальності. Узгоджується з цим бажання працювати вдома, дистанційно. Такий вибір пояснюється пріоритетами інтелектуальної праці за комп'ютером. Спільним є бажання уникнути ризикованих, небезпечних умов у власному житті (по 1 особі в кожному класі). Побутові умови, можливість перебування серед людей і на свіжому повітрі, умови для подорожей виражені слабо (від двох до трьох осіб у кожному класі). Ймовірно на це впливає неблагополучна ситуація в умовах воєнного стану.

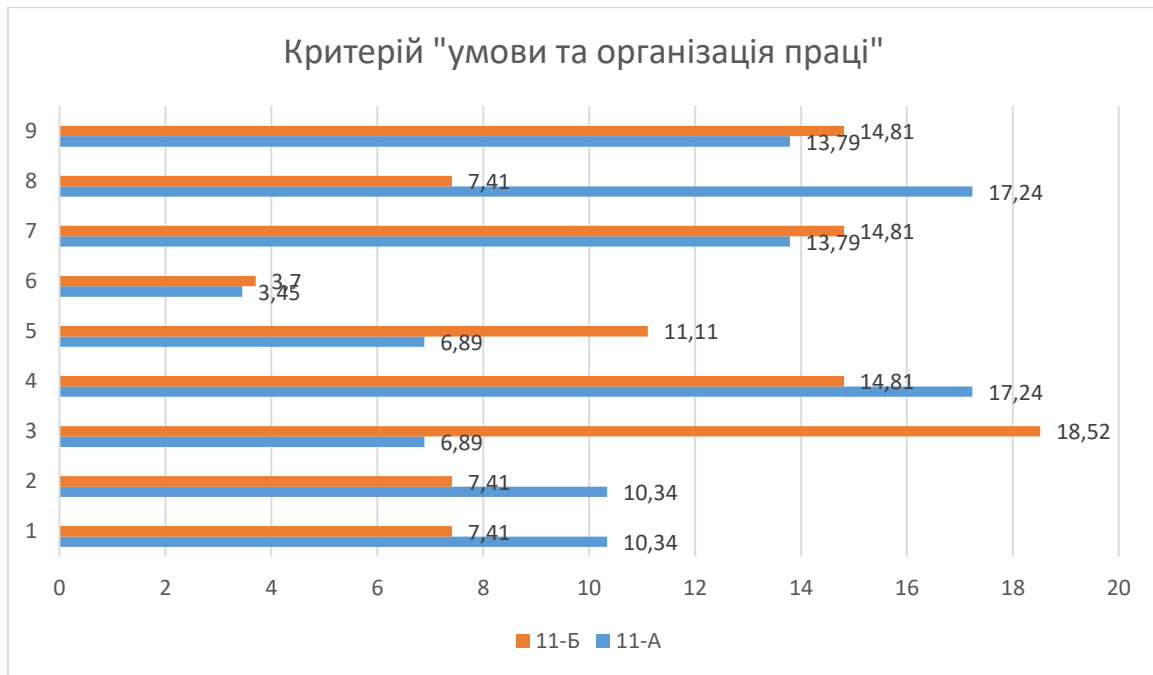

Рис. 2.5. Критерій «умови та організація праці» (відсотковий розподіл старшокласників)

Аналіз результатів вивчення «формули професії» показує, що профіль навчання, а отже і пізнавальний інтерес, впливають на базові критерії вибору професії. Найбільші відмінності між двома групами (гуманітарної і фізико-математичною) проявились за критерієм «предмет праці», що пояснюється відмінностями предметного поля профільних наук.

Більш схожим виявився вибір засобів і умов праці. Сучасну учнівську молодь об'єднують цифрові, інтелектуальні технології, затребуваність індивідуальних умов для самореалізації, творчості і, одночасно, прагнення уникати ризикованих ситуацій і роз'їздів (через воєнні події).

3. Методика діагностики ціннісних орієнтацій М. Рокича

Вивчення ціннісних орієнтацій за методичною процедурою М. Рокича ми провели в сфері «професійне життя». Старшокласникам були запропоновані термінальні цінності, представлені у таблиці 2.5. [i\[http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm\]](http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm).

Результати ранжування інструментальних цінностей учнів 11-А і 11-Б подані у табл. 2.6 і рис. 2.6.

Таблиця 2.6

Термінальні цінності

№	Термінальні цінності	11-А		11-Б	
		Середнє значення	Ранги	Середнє значення	Ранги
1	Насичене життя	9,35	10	10,52	15
2	Мудрість/досвід	6,82	4	7,14	4
3	Здоров'я/самопочуття	6,5	2	6,38	2
4	Трудова діяльність	9,54	11	9,37	11
5	Краса/естетика	11,50	14	8,22	7
6	Любов	11,4	17	10,83	17
7	Добробут (матеріальні статки)	12,30	18	11,86	18
8	Дружнє оточення	6,68	3	7,25	5
9	Смисл буття/місія	7,46	6	6,80	3
10	Пізнання	10,2	13	9,46	12
11	Оптимізованість/ продуктивність життя	7,45	5	8,36	8
12	Самовдосконалення	8,54	8	9,22	10
13	Дозвілля/захоплення	10,63	16	10,7	16
14	Свобода/автономія	9,23	9	9,70	14
15	Родинний добробут	5,62	1	4,85	1
16	Піклування про інших	8,41	7	7,28	6
17	Творчість/ інноваційність	10,55	15	8,72	9
18	Гармонійність особистості	10,30	12	9,52	13

В обох класах високі рейтингові позиції отримали такі термінальні цінності, як «добробут» (матеріальна забезпеченість), «насичене життя», «любов», «дозвілля». Такі пріоритети можуть свідчити про бажання старшокласників жити різноманітним, насиченим життям, у добробуті і любові. В умовах війни саме такі цінності важко забезпечити, тому потреба в їх існуванні сильно зростає. Процедура ранжування виявила вікові характеристики ранньої юності, а саме – цінність прихильності і любові («перша любов»), юнацький романтизм і високі очікування від життя

(«насичене життя»), матеріальна незалежність. З одного боку, такі цінності напряду не стосуються професійного вибору і майбутньої трудової діяльності, але, з іншого боку, щоби відповідно до них побудувати власне життя, необхідною умовою являється освоєння соціально затребуваної професії з високими фінансовими можливостями.

Несуттєво поступилися рейтинговими позиціями цінності, від яких безпосередньо залежить життєвий успіх: «трудова діяльність», «пізнання», «самовдосконалення». Значимість таких ціннісних установок свідчить впро щільний взаємозв'язок між успішністю пізнання і навчання, з одного боку, і можливістю набути бажану професію, з іншого.

Однак, проявились значимі відмінності між групами старшокласників 11-А і 11-Б класів. Зокрема, йдеться про цінність «краса/естетика»: учні 11-А класу надають суттєво більш високу значимість (рейтинг 14), тоді, як учні 11-Б класу присвоїли рейтинг 7. Такі розбіжності пояснюються пізнавальними інтересами, схильністю особистості «гумантаріїв», їхнім прагненням гармонії в людській відносинах, природі, мистецтві. Для учнів фізико-математичного класу така цінність не є високо значимою, важливішими є точність, абсолютність, доказовість.

Потребує додаткового осмислення рейтингові позиції такої цінності, як «свобода/автономія». Для старшокласників зі схильністю до точних і природничих наук бути незалежним і автономним більш важливо (рейтинг 14), ніж їх одноліткам з гуманітарного класу (рейтинг 9). Вікова психологія обґрунтовує високу цінність самодостатності, незалежності і самостійності людини в ранньому юнацькому віці. Ймовірно, пізнавальний інтерес і пізнавальні потреби вносять свої корективи у таку вікову закономірність. Спостереження за учнями різного профілю навчання підтверджують більш високу соціальну активність, нонконформізм, енергійність учнів саме фізико-математичних класів. Вони демонструють здатність критично мислити, готовність відстоювати свою позицію, використовують переконання і

аргументацію в якості засобів соціального впливу. Такі якості спряжені зі свободою мислення і дії. Старшокласники гуманітарного профілю сильної потреби в свободі і незалежності не виявили. Це може опосередковано свідчити про схильність до компромісу, узгодження позицій. Робота з образами, персонажами, аналіз мотивації вчинків і т.п. поступово формують готовність пояснювати різні прояви активності людини, розвивають толерантність та емпатію.

На середньому рівні значимості зафіксована цінність «гармонійність особистості» (11-А клас – рейтинг 12; 11-Б клас – рейтинг 13). Бесіда з учнями уточнила, що вони вкладають у поняття «гармонія», «гармонійний». Передусім, на їхню думку, йдеться про благополучний психологічний стан, відсутність сильних внутрішніх переживань і напруження, узгодженість своїх потреб з можливостями їх задовольнити, збалансованість життя.

Значимі розбіжності виявлено у рейтингах цінності «творчість/інноваційність» (11-А клас – рейтинг 15; 11-Б клас – рейтинг 9). Творчість для учнів гуманітарної спрямованості являється формою існування, головною сутністю різних форм активності, передусім, художньої творчості. Учні фізико-математичного класу присвоїли більш низький рейтинг, але все одно значимість інновацій є вираженою.

Рівнем нижче у рейтингу розмістились цінності «оптимізованість і продуктивність життя» (11-А клас – рейтинг 5; 11-Б клас – рейтинг 8). Це пояснюється недостатнім досвідом впорядкування своєї життєдіяльності, а також неволодінням засобами досягнення максимального результату в наявних, реальних умовах (принцип оптимізації). «Продуктивність» також ще не осмислюється, як головна цінність в житті. Такий факт є наслідком шкільного навчання, в якому переважають завдання репродуктивного (зокрема, тестового) характеру. Тому, цінність створювати і виробляти власний продукт не посіла високих рейтингів.

На такому ж рівні значимості опинилась позиція «підтримки про інших». Старшокласники в обох класах розуміють важливість взаємодопомоги і підтримки, особливо у важких соціальних умовах.

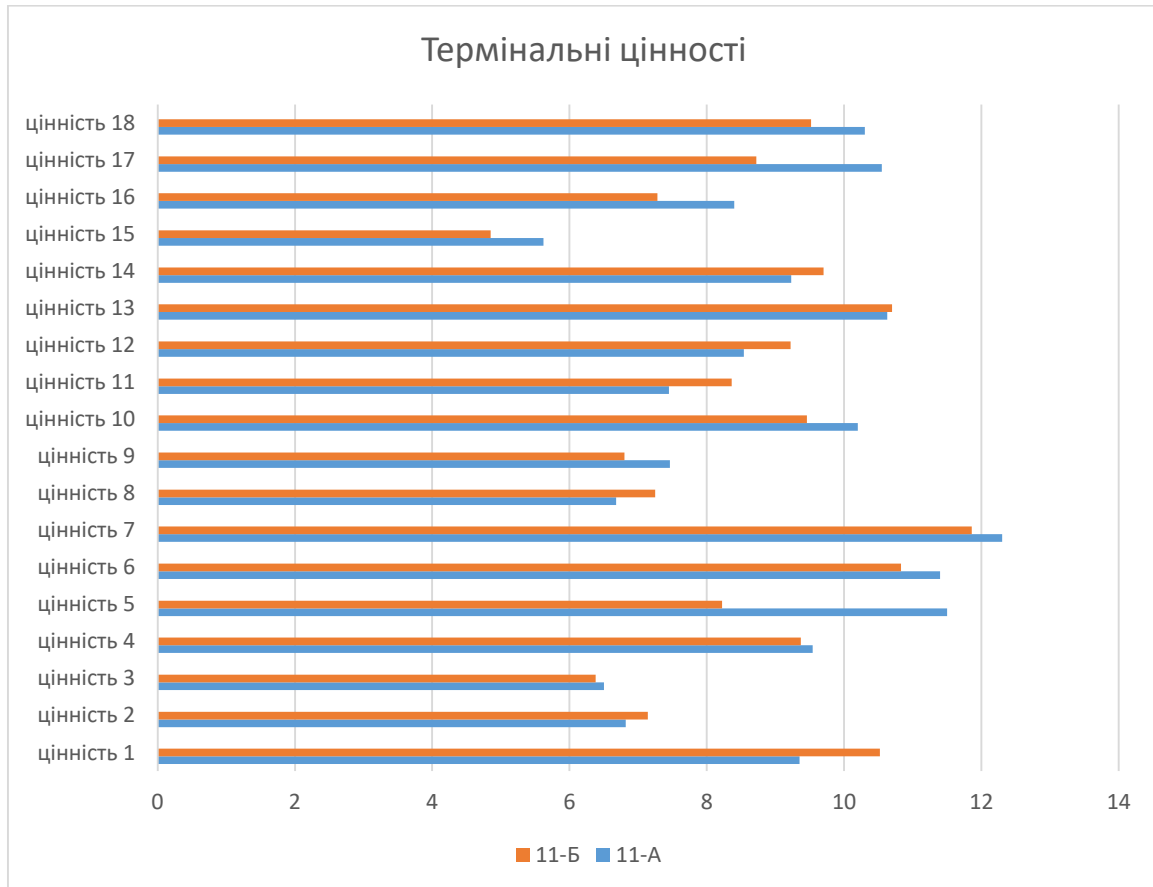

Рис. 2.6. Термінальні цінності (11-А і 11-Б класи)

Низькі рейтинги посіли такі цінності, як «родинний добробут», «мудрість/досвід», «здоров'я/самопочуття». Молодь сприймає «мудрість», як атрибут зрілості, властивістю старшого віку; здоров'я в ранній юності ще не викликає стурбованості, а «родинний добробут» старшокласники вважають завданням своїх батьків. Показово, що рейтинг «дружнє оточення» також невисокий. Такий результат можна пояснити віковою тенденцією до індивідуалізованого типу життя в ранній юності.

Потребує додаткового осмислення невисокий рейтинг цінності «смысл буття», хоча саме в юнацькому віці пошук смислів являється закономірною віковою характеристикою. Можливо, через війну визначатись з головною життєвою місією важко і неактуально.

Результати ранжування інструментальних цінностей учнів 11-А і 11-Б подані у табл. 2.7 і рис. 2.7.

Таблиця 2.7

Інструментальні цінності

№	Інструментальні цінності	11-А		11-Б	
		Середнє значення	Ранги	Середнє значення	Ранги
1	Охайність	7,4	5	8,3	5
2	Вихованість/ моральність	6,82	3	6,5	1
3	Рівень домагань/ запити	10,64	13	11,37	14
4	Оптимізм	7,25	4	7,93	4
5	Сумлінність/ дисциплінованість	10,7	14	9,56	8
6	Незалежність / автономність	6,34	1	7,25	3
7	Непохитність	11,48	16	12,35	17
8	Знання/культура/освіта	12,50	18	12,44	18
9	Відповідальність	7,54	6	6,8	2
10	Раціоналізм	8,50	7	10,25	11
11	Самоконтроль	8,8	9	9,35	7
12	Рішучість, принциповість	6,55	2	8,34	6
13	Сила волі	9,45	10	10,4	13
14	Толерантність	10,18	11	9,76	11
15	Кругозір	10,31	12	9,60	10
16	Щирість/конгруентність	8,70	8	8,46	8
17	Продуктивність	11,30	15	12,20	16
18	Емпатійність	11,62	17	10,77	14

Найвищу рейтингову позицію отримала інструментальна цінність «знання/культура/освіта» (в обох класах рейтинг 18). Випускники вважають освіту і культуру надійними засобами досягнення життєвих цілей.

В інших випадках високі рейтинги в 11-А і 11-Б класах відрізнялись: в гуманітарному класі учні віддали «емпатії» (рейтинг 17); тоді, як у фізико-математичному класі така інструментальна цінність поступилась іншим позиціям (рейтинг 14).

Високі рейтинги в обох групах старшокласників отримали цінності «непохитність» (11-А клас - рейтинг 16; 11-Б клас – рейтинг 17). Це підтверджує, що наполегливість являється ефективним засобом реалізації поставлених завдань і цілей.

Позицію нижче, але досить високу, посіли інструментальні цінності «продуктивність» і «рівень домагань/запити» (рейтинги 15, 14, 13). Власне, чим вище запити і продуктивність, тим вище ефективність і успішність життєдіяльності (високі запити стимулюють на вироблення «продукту», а не лише на процес). Старшокласники в обох класах підтвердили достатню значимість «сили волі», як дієвого засобу досягнення життєвих цілей. Вольові якості допомагають долати перешкоди і протиріччя.

Значимою зафіксована цінність «толерантність» (в обох класах рейтинг 11). Сучасна учнівська молодь виховується на принципах толерантності, полікультурності, діалогічності, як результат - повага до розмаїтості думок і життєвих концепцій в суспільстві.

Досить високі позиції отримала цінність «кругозір» (11 клас – рейтинг 12; 11-Б клас – рейтинг - 10). Поглиблене вивчення наук і високий пізнавальний запит з необхідністю вимагає наявності значного об'єму фонду знань, високої поінформованості.

Звертають на себе увагу розбіжності у рейтингових позиціях стосовно цінності «сумлінність/дисциплінованість» (11-А клас – рейтинг 14; 11-Б клас – рейтинг 8). Результати ранжування інструментальних цінностей і цієї позиції підтверджується результатами ранжування термінальних цінностей. Учні гуманітарної спрямованості підтверджують більшу компромісність, діалогічність, толерантність; тому слідування правилами, приписам, соціальним вимогам ними розцінюється, як досить ефективний інструмент соціалізації. Навпаки, учні фізико-математичного пізнавального спрямування більш принципові, готові наполягати на своєму, а тому, дисципліна для них не є чимось непорушним, апріорі заданим; вони психологічного готові змінювати правила і створювати свої.

З такими результатами узгоджуються рейтингові позиції «рішучість/принциповість»: учнів 11-Б класу вважають рішучість досить ефективним засобом (рейтинг 6), ніж учні 11-А класу (рейтинг 2).

Центральне місце в рейтинговій таблиці посідають інструментальні цінності «самоконтроль» і «раціоналізм». Очікувано, що більше цінують «реалістичність» учні фізико-математичного класу (11-Б клас – рейтинг 11); зв'язок з реальністю постійно підтримується завдяки роботі з реальними об'єктами (фізика); у свою чергу, математика забезпечує зв'язок об'єктивності і реалістичності. В гуманітарному 11-А класі раціоналізм визнається досить ефективним засобом, але таким, що поступається, наприклад, «щирості/конгруентності».

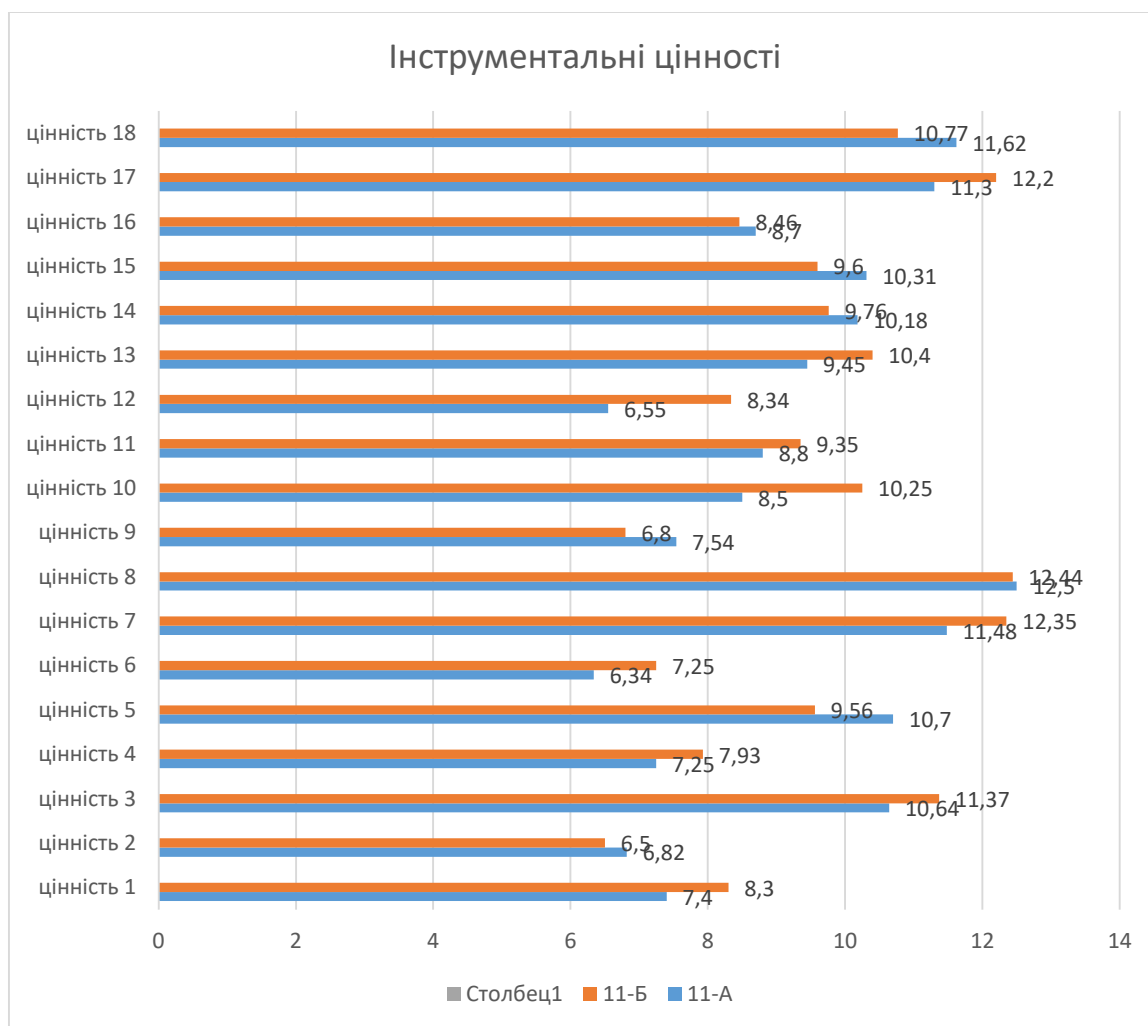

Рис. 2.7. Інструментальні цінності (середні значення)

Поступились рейтинговими позиціями інструментальні цінності «охайність», «вихованість/моральність», «оптимізм». Пояснити це можна неочевидністю впливу «охайності» на успішність життєдіяльності людини у сучасному суспільстві (сприймається, як неважлива характеристика). Цінність «вихованість» старшокласниками осмислюється, як засіб соціалізації на принципах підлеглості і соціальної бажаності. Разом з тим, в ранній юності інтенсивно розгортається процес самоідентифікації, індивідуалізації; тому «вихованість» не оцінюється, як дієвий засіб досягнення термінальних цінностей. Звертає на себе увагу низький рейтинг «оптимізму». В такому випадку можна вбачати певне протиріччя між результатом ранжування і віковими закономірностями ранньої юності, адже саме у цей віковий період людина є найбільш оптимістичною, впевнена в успіху своїх починань, вірить у власні сили. Низький оптимізм респондентів з очевидністю можна пояснити високими ризиками для здоров'я і життя людини у воєнних умовах, що спричинює пере налаштування молоді на сьогоднішній день, врахування реальних умов і можливостей.

Слід також відзначити невисоку значимість «відповідальності» як цінності-засобу у групі фізико-математичного класу. Старшокласники «відповідальність» сприймають, як спосіб досягати своїх цілей через підлеглість, підпорядкованість, відповідати вимогам і очікуванням соціуму. Це дещо деформоване розуміння поняття «відповідальність», яке сформувалось в умовах педагогічного впливу (для шкільного устрою відповідальність, в першу чергу, пов'язана з виконавською позицією, дисциплінованістю).

Висновки до розділу 2

Емпіричне дослідження скеровувалось завданнями вивчення характеру впливу типу особистості на професійну спрямованість старшокласників, а також впливу їх ціннісних орієнтацій на процес його професійного становлення. Для цього була проведена комплексна діагностика із застосуванням опитувальника для визначення типу особистості (Дж. Голланд), методики «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим), методики ціннісних орієнтацій М. Рокича.

В гуманітарному класі у старшокласників переважає інтелектуальний (24,15%) і конвенціональний (20,69%) типи особистості; сукупна кількість ліцеїстів з такими типами особистості становить 13 осіб (близько 50% від загальної кількості респондентів). Звертає на себе увагу найменша кількість ліцеїстів, у яких проявився артистичний тип особистості (10,34%). Не підтвердився прогноз стосовно того, що профіль навчання (мова, література) буде підсилювати артистичні риси особистості – опора на емоції, інтуїцію, освоєння різних рольових позицій і гнучку поведінку.

В 11-Б класі найбільш вираженим виявився інтелектуальний тип особистості (29,63%). Це є природнім, оскільки пробільність навчання (фізико-математична) зорієнтовує старшокласників на високо інтелектуальну діяльність, розвиток абстрактного мислення і прагнення підвищувати складність завдань. На другому місці зафіксований соціальний тип особистості, що пояснюється вираженою соціальною активністю учнів, які обрали точні і природничі науки.

Спільним для обох груп старшокласників являється зорієнтованість на інтелектуальну діяльність, високу складність завдань і конструктивне їх вирішення.

Спільним для обох груп старшокласників являється зорієнтованість на інтелектуальну діяльність, високу складність завдань і конструктивне їх вирішення.

Між двома групами старшокласників існують і суттєві відмінності у виборі цільових орієнтирів. Так, в гуманітарному (11-А) класі найбільші кількість випускників обирають соціально значиму мету «вчити, бути наставником» (8 осіб). Учні з фізико-математичного класу, навпаки, технічні об'єкти визнали, як найбільш значимі в майбутній професії (6 осіб). Це пояснюється тим, що абстрактні, ідеальні системи наближені до технічних, штучних систем. Досить популярними в обох класах виявились такі предмети праці, як «економіка і політика» і «наука». В таких результатах проявилась інтелектуальні спрямованість молоді та їх соціальна активність.

Позитивним є визнання старшокласниками важливості творчого мислення, як засобу майбутньої професійної діяльності. Найбільш затребуваними для старшокласників являються умови, які забезпечують самостійність, захист індивідуальності.

Аналіз результатів вивчення «формули професії» показує, що профіль навчання, а отже і пізнавальний інтерес, впливають на базові критерії вибору професії. Найбільші відмінності між двома групами (гуманітарної і фізико-математичною) проявились за критерієм «предмет праці», що пояснюється відмінностями предметного поля профільних наук.

В обох класах високі рейтингові позиції отримали такі термінальні цінності, як «добробут» (матеріальна забезпеченість), «насичене життя», «любов», «дозвілля». Такі пріоритети можуть свідчити про бажання старшокласників жити різноманітним, насиченим життям, у добробуту і любові. В умовах війни саме такі цінності важко забезпечити, тому потреба в їх існуванні сильно зростає. На середньому рівні значимості зафіксована цінність «гармонійність особистості» (11-А клас – рейтинг 12; 11-Б клас – рейтинг 13).

Потребує додаткового осмислення невисокий рейтинг цінності «смысл буття», хоча саме в юнацькому віці пошук смислів являється закономірною віковою характеристикою. Можливо, через війну визначатися з головною життєвою місією важко і неактуально.

Найвищу рейтингову позицію отримала інструментальна цінність «знання/культура/освіта» (в обох класах рейтинг 18). Випускники вважають освіту і культуру надійними засобами досягнення життєвих цілей. Значимою зафіксована цінність «толерантність» (в обох класах рейтинг 11). Сучасна учнівська молодь виховується на принципах толерантності, полікультурності, діалогічності, як результат - повага до розмаїтості думок і життєвих концепцій в суспільстві.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОКОРЕКЦІЙНІ ЗАСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Програма корекційно-розвивальних заходів для старшокласників

Психологічною основою професійного самовизначення учнівської молоді виступає «Я-концепція» і «професійна Я-концепція», професійна саморефлексія, механізми саморегуляції (емоційно-вольової сфери і поведінки), ціннісно-смилова сфера особистості. Профорієнтаційна робота зі старшокласниками набула більшої ефективності, оскільки відбувся перехід до профільного навчання у старших класах. Рання профілізація сприяє більшій усвідомленості у виборі майбутньої професії юнаками і дівчатами. Також, слід брати до уваги, що профорієнтаційна робота є багатофакторною, оскільки стосується різних сфер особистості. Професійна самореалізація є динамічним, суперечливим процесом, а тому потребує застосування різних методів, технік, прийомів і форм цілеспрямованого впливу на старшокласників з метою мотивації їх до вироблення власної професійної позиції.

З урахуванням вище сказаного нами укладена характеристика психокорекційної роботи зі старшокласниками.

Метою формувального етапу дослідження було обґрунтування та емпірична перевірка ефективності психологічних засобів оптимізації професійного самовизначення старшокласників.

Оптимальним є поєднання просвітницьких заходів з корекційно-розвивальними. Просвітницькі заходи, як правило, зорганізуються з використанням міні-лекцій, презентацій на актуальну тематику, «круглих столів» для колективного обговорення проблем професійного вибору, зустрічей з представниками різних професій і т.п. Основними формами роботи являються фронтальна і групова. Просвітницький напрям профорієнтаційної

роботи являється оптимальною стратегією швидкого ознайомлення старшокласників з ринком праці, специфікою діяльності в конкретній професії, вимогами, що висуваються до працівників. Однак, треба враховувати, що це більшою мірою «пасивні» методи роботи, оскільки юнаки і дівчата, переважно, залишаються в позиції споживача інформації. Тому необхідною умовою оптимізації процесу професійного самовизначення являється поєднання інформаційних форм роботи з інтерактивними.

Тренінг, як метод і як форма роботи, створює умови для прояву суб'єктності, діалогічної активності учнівської молоді, для оволодіння професійна значимий уміннями і навичками, різними рольовими позиціями тощо. На разі, вітчизняна освітня і психологічна практика наповнена різноманітними тренінговими програмами для різних вікових категорій, з використанням різних методів і форм взаємодії.

Зміст тренінгових програм включає вправи, які впливають на самооцінку, самоствавлення і Я-концепцію, самоідентифікацію старшокласника. Це пояснюється тим, що самооцінка являється ядром Я-концепції особистості і сильно впливає на процес професійного самовизначення (через недооцінку своїх можливостей, юнак може відмовитися від вибору бажаної професії).

Окрему групу складають вправи на розвиток рефлексії, професійної рефлексії. Такого типу тренінгові вправи дозволяють старшокласникам уточнити ступінь відповідності своїх здібностей і особистісних якостей кваліфікаційним вимогам бажаної професії або професійної сфери.

Ефективним засобом стимулювання процесу вибору професії виступають ігри (ділові, імітаційні, профорієнтаційні, інтерактивні, рольові).

Перевага надається методам стимулювання внутрішньо особистісних перетворень, аніж зовнішньому впливу, тим засобам, які пробуджуються суб'єктність, самосвідомість, саморефлексію.

Враховуючи названі позиції, нами була укладена програма корекційно-розвивальної роботи, яка включала елементи тренінгу особистісного

саморозвитку, просвітницьку роботу, комунікативного тренінгу, ігрові ситуації.

В тексті кваліфікаційної роботи нами представлений зміст трьох занять, які формують достатньо повне уявлення про засоби психокорекційного спрямування.

Заняття 1

Вправа «Привітання»

Пропонується привітати кожного учасника, торкаючись плечима і руками.

Вправа «Спільні правила у групі»

Учасники пропонують правила, яких вони пропонують дотримуватись у процесі колективної взаємодії (брати активну участь, толерантне ставлення до партнерів і опонентів).

Вправа «Який я в майбутньому?»

Учасникам треба за короткий час підготувати самопрезентацію про своє бажане майбутнє. У такий спосіб учасники знайомляться з різними професіями і найбільш популярними у однолітків.

Вправа 3 «Життєві цілі – за і проти»

Учасникам треба дати відповідь «за» або «проти» на питання «Чи треба ставити життєві цілі?». Умови виконання завдання: озвучити аргументи «за», озвучити аргументи «проти»; уточнити, чи існують такі сфери життя, де планування не обов'язкове і, навпаки, є необхідною умовою.

Вправа «Як я ставлюсь до своїх помилок»

Ставиться завдання формувати критичне сприйняття до особистих помилок. Досягається це у спосіб аналізу раніше допущених помилкових рішень і пошуку корисних наслідків для подальшого життя.

Заняття 2

Гра «Мені це нагадує ....»

Перед учасниками ставиться завдання записати низку слів, які спадають на думку у зв'язку з поняттям «професія». Такі слова кожен учасник записує на презентаційну дошку. У такий спосіб формується загальний список асоціацій, учасники обговорюють цей список.

Вправа «Звичайний день представника ...професії»

Ставиться мета розширити уявлення старшокласників про реальне життя людини, яка обрала певну професію. Для цього учасники були поділені на малі групи, кожна з яких отримала певну професію. Команда повинна була підібрати іменники, якими можна описати один день життя людини, яка обрала таку професію. Виконання таких вправ стимулює професійну рефлексію і підвищує компетентність в професійній сфері.

Вправа «Якщо мій друг обрав професію ...»

Перед учасниками ставиться завдання підібрати подарунок на день народження свого товариша з урахуванням професії, які він обрав. Пропонується стимульний матеріал – картки з назвами різних професій, з різних професійних сфер. Засобами такої вправи формується компетентність в професійній сфері, розвивається емпатійне ставлення до представників різних професій.

Заняття 3

Вправа «Моє резюме»

Підготувати резюме для роботодавця. Для цього необхідно проаналізувати свої знання, уміння і навички, якості особистості, які є затребуваними на бажаному місці роботи. У такий спосіб розвивається здатність до саморефлексії, уточняється самоствавлення.

Вправа «Портфоліо»

Ставиться завдання по черзі записати на аркуші ті риси характеру, компетенції, які необхідні конкретному учаснику для успішного оволодіння ним обраною професією.

Вправа «З якою професією я співпадаю?»

Кожен учасник на аркуші записує у стовпчик свої інтереси, а в іншому стовпчику – реальні досягнення (у формі знань, умінь і навичок, досвіду). Потім необхідно співставити два списки і зробити висновок про ступінь відповідності наявного особистісного потенціалу вимогам тих видів діяльності, які найбільше приваблюють.

Для перевірки ефективності впровадження сукупності психологічних засобів була проведена повторна діагностика, результати якої подані у параграфі 3.2.

3.2. Аналіз ефективності корекційно-розвивальної програми

Для визначення рівня ефективності корекційно-розвивальної програми для старшокласників була проведена повторна діагностика, для якої були використана методика «Визначення формули професії» (М. Пряжніков). Такий вибір зумовлений тим, що саме цей діагностичний засіб безпосередньо стосується професійного вибору і допускає помітну динаміку у показниках. Стосовно інших двох діагностичних засобів (опитувальник для визначення типу особистості за Д. Голландом і методика ціннісних орієнтацій М. Рокича), то повторна діагностика за результатами короткочасного корекційно-розвивального впливу не спроможна виявити суттєві, помітні зміни типу особистості і ціннісних орієнтирів (як високо стабільних утворень).

У повторній діагностиці брали участь учні Криворізького природничо-наукового ліцею КМР в кількості 56 осіб (з них: юнаків – 31 особа, дівчат – 25 осіб). Емпіричні дані повторної діагностики подані у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Критерій «мета праці» (повторна діагностика)

№	Показники	11-А (29)				11-Б (27)			
		До	Після	До (%)	Після (%)	До	Після	До (%)	Після (%)
Мета праці									
1	Оцінювати, перевіряти	2	1	6,89	3,45	5	5	18,52	18,52
2	Досліджувати об'єкти, винахідництво	5	6	17,25	20,69	5	5	18,52	18,52
3	Транспортування	2	1	6,89	3,45	1	1	3,70	3,70
4	Виготовляти предмети	1	1	3,46	3,45	1	1	3,70	3,70
5	Вчити, бути наставником	8	9	27,58	31,03	2	1	7,41	3,70
6	Інноваційна діяльність	4	4	13,8	13,8	6	7	22,22	25,93
7	Керувати людьми	3	4	10,35	13,8	3	4	11,11	14,81
8	Надавати послуги	2	1	6,89	3,45	1	2	3,70	7,41
9	Саморозвиток	2	2	6,89	6,9	3	1	11,11	3,70

Повторна діагностика в 11-А класі виявила незначну динаміку за показниками:

- «оцінювати/перевіряти» - зменшення на 1 особу (3,45%);
- «досліджувати об'єкти, винахідництво» - зростання на 1 особу (20,69%);

- «транспортування» - зменшення на 1 особу (3,45%);
- «вчити, бути наставником» - збільшення на 1 особу (31,03 %);
- «керувати людьми» - зростання на 1 особу (13,8%);
- «надавати послуги» - зменшення на 1 особу (3,45%).

Отже, кількісні дані свідчать про незначну динаміку у показниках, за якими стоять якісні зміни. З невисокою ймовірністю можемо стверджувати, що зросла зацікавленість педагогічними, розвивальними функціями, отже групою професій спрямованих на «вчити, бути наставником». Посилилась дослідницька і управлінська спрямованість професійних цілей. Інші показники залишились без змін.

У фізико-математичному класі ситуація схожа стосовно динаміки у показниках. Незначні кількісні зміни зафіксовано за такими показниками:

- «вчити, бути наставником» - зменшення на 1 особу (3,7%);
- «інноваційна діяльність» - зростання на 1 особу (25,93);
- «керування людьми» - зростання на 1 особу (14,81);
- «надавати послуги» - зростання на 1 особу (7,41%);
- «саморозвиток» - зменшення на 2 особи (3,70%).

Отже, у старшокласників 11-Б класу зросла значимість інноваційної мети у своїй життєдіяльності (респонденти уточнили, що інновації вони пов'язують, передусім, ІТ технологіями). Також, зросли відсотки за позицією «надавати послуги» (система сервісу і послуг високо затребувана і може здійснюватися із застосуванням різних ресурсів – людських, інформаційних, технологічних).

Повторна діагностика за критерієм «предмет праці» подана у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Критерій «предмет праці» (повторна діагностика)

№	Показники	11-А (29)				11-Б (27)			
		До	Після	До %	Після %	До	Після	До %	Після %
Предмет праці									
1	Технічні об'єкти	0	0	0,0	0,0	6	5	22,22	18,52
2	Тексти, графіки, числа	3	4	10,34	13,79	4	4	14,81	14,81
3	Економіка і політика	4	3	13,79	10,34	5	4	18,52	14,81
4	Мистецтво	5	7	17,24	24,14	2	1	7,41	3,70
5	Наука	4	4	13,79	13,74	6	7	22,22	25,92
6	Рослини і мікроорганізми	2	1	6,9	3,45	1	0	3,70	0,0
7	Тваринний світ	2	1	6,9	3,45	1	0	3,70	0,0
8	Люди	7	9	24,14	24,14	1	4	3,70	14,81
9	Деталі та матеріали	2	0	6,9	0	1	2	3,70	7,41

За критерієм «предмет праці» виявлена несуттєва динаміка у показниках учнів 11-А і 11-Б класів.

В гуманітарному класі зафіксовані такі зрушення:

- «тексти, графіки, числа» - збільшення на 1 особу (13,70%);
- «економіка, політика» - зменшення на 1 особу (10,34%);
- «мистецтво» - зростання на 2 особи (24,14%);
- «рослини і мікроорганізми» - зменшення на 1 особу (3,45%);
- «тваринний світ» - зменшення на 1 особу (3,45%);
- «люди» - збільшення на 2 особи (24,14%);

- «деталі та матеріали» - відсутність виборів (0,0 %).

Незмінними залишились два показника - «наука» і «технічні об'єкти». Пояснити такі зміни можна наступним чином. Очікувано в групі гуманітаріїв не зросла значимість технічних систем (жодного випадку). Параметр «тексти, графіки, числа» кількісно зріс, оскільки він пов'язується з програмним забезпеченням, алгоритмами, штучним інтелектом. Позиція «економіка і політика» стала слабшою, ймовірно через дуже складні економічні і політичні умови в Україні. Посилення позиції «мистецтво» обумовлюється широкими можливостями творчої самореалізації у різних напрямках мистецтва і схильністю учнів 11-А класу саме до творчої діяльності. Популярність «живих систем» знизилась в групі гуманітаріїв (позиції 5 і 6 в табл. 3.2), що підтверджує принципово інші пізнавальні і професійні інтереси цих старшокласників (гуманітарні, а не природничі науки). Зросла значимість показника «люди»: комунікація, міжособистісна взаємодія являються пріоритетами гуманітарних наук і практики. Повторна діагностика не зафіксувала жодного вибору предмету праці «деталі та матеріали», що є свідченням незатребуваності таких засобів.

Аналогічною за силою є динаміка показників в 11-Б класі:

- знизилась частота виборів за показниками «технічні об'єкти», «економіка і політика», «рослини і мікроорганізми», «тваринний світ», «мистецтво»;
- зросли показники «наука», «люди», «деталі і матеріали»;
- залишився незмінним показник «тексти, графіки, числа».

Такі результати також підтверджують наявність залежності «профілю професії» від спрямованості пізнавальних інтересів учнівської молоді: не є в проритеті «живі системи» (тваринний і рослинний світ) і мистецтво. Зниження затребуваності економіки і політики пояснюється негативними процесами на ринку праці і складними політичними умовами. Разом з тим, зросла популярність категорії «люди»: молодь пов'язує свої професійні перспективи з соціумом, його можливостями.

Співставлення результатів первинної і контрольної діагностики за критерієм «засоби праці» подано у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Критерій «засоби праці» (повторна діагностика)

№	Показники	11-А (29)				11-Б (27)			
		До	Після	До %	Після %	До	Після	До %	Після %
<i>Засоби праці</i>									
1	Ручні	1	1	3,45	3,45	2	1	7,41	3,70
2	Механічні	2	1	6,89	3,45	2	2	7,41	7,41
3	Автоматичні	2	1	6,89	3,45	2	3	7,41	11,11
4	Комп'ютери	5	6	17,24	20,69	7	8	7,41	29,63
5	Інтелект	5	5	17,24	17,24	5	5	18,52	18,52
6	Рухи, міміка	4	6	13,8	20,69	2	1	7,41	3,70
7	Творче мислення	6	6	20,69	20,69	4	5	14,81	18,52
8	Фізичні можливості	1	1	3,45	3,45	2	3	7,41	11,11
9	Голос, інтонація	3	2	10,34	6,89	1	1	3,70	3,70

В гуманітарному (11-А) класі виявлено несуттєві зміни в показниках:

- знизилась кількість виборів за показниками «механічні», «автоматичні» засоби, а також слабшою стала позиція «голос, інтонація»;
- зросла частота виборів за показниками - «комп'ютери», «рухи, міміка»;
- незмінними залишились показники «ручні» засоби, «інтелект», «творче мислення», «фізичні можливості».

Власне, незначно зросла популярність засобів праці, які узгоджуються з методологією філологічної галузі знань і мовної практики; втратили свої позиції засоби, властиві принципово іншим галузям знань і практики (технічній).

В 11-Б класі динаміка за своїми кількісними змінами схожа:

- зросли показники: «автоматичні» засоби, комп'ютерні засоби, «творче мислення», а також значимість фізичних засобів;
- знизились показники: «ручні» засоби, «рухи, міміка»;
- незмінними залишились «механічні» засоби, інтелектуальні засоби, «голос та інтонація».

Результати повторної діагностики за критерієм «умови та організація праці» подані у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Критерій «умови та організація праці» (повторна діагностика)

№	Показники	11-А (29)				11-Б (27)			
		До	Після	До %	Після %	До	Після	До %	Після %
<i>Умови та організація праці</i>									
1	Побутові умови	3	4	10,34	13,70	2	2	7,41	7,41
2	Людні місця	3	3	10,34	10,34	2	2	7,41	7,41
3	Роз'їзди	2	3	6,89	10,34	5	3	18,52	11,11
4	Самостійність	5	5	17,24	17,24	4	4	14,81	14,81
5	Відкрите повітря	2	2	6,89	6,89	3	4	11,11	14,81
6	Ризиковані умови	1	0	3,45	0,0	1	0	3,70	0,0
7	Індивідуальні умови	4	5	13,79	17,24	4	5	14,81	18,52
8	Вишукані відносини	5	3	17,24	10,34	2	2	7,41	7,41
9	Робота вдома	4	4	13,79	13,79	4	5	14,81	18,52

В обох класах зміни показників за критерієм «умови та організація праці» несуттєві; більшість показників залишились без змін. Привертає увагу обнулення позиції «ризиковані умови», що логічно пояснюється високою небезбекою життя в Україні під час війни.

У цілому, повторна діагностика не показала наявності значимих змін за всіма критеріями, включеними до «формули професії».

Висновки до розділу 3

Корекційно-розвивальна робота зі старшокласниками поєднувала просвітницькі і корекційно-розвивальні заходи. Оптимальні умови для професійного самовизначення юнаків і дівчат забезпечуються тренінговою формою роботи, міні-лекціями, діловими іграми, вправами на розвиток рефлексії.

Для перевірки ефективності корекційно-розвивальної роботи була проведена повторна діагностика з використанням методики «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим). Такий вибір зумовлений тим, що саме цей діагностичний засіб безпосередньо стосується професійного вибору і допускає помітну динаміку у показниках.

За всіма критеріями зафіксована незначна динаміка показників, що пояснюється обмеженими можливостями (часовими та організаційними) формувального етапу дослідження. Посилилась дослідницька і управлінська спрямованість професійних цілей. Позиція «економіка і політика» стала слабшою, ймовірно через дуже складні економічні і політичні умови в Україні. Зросла значимість показника «люди»: комунікація, міжособистісна взаємодія являються пріоритетами гуманітарних наук і практики.

Загальні результати підтверджують наявність залежності «профілю професії» від спрямованості пізнавальних інтересів учнівської молоді.

ВИСНОВКИ

Пошук орієнтирів в професійній сфері – ключовий аспект життєдіяльності юнаків і дівчат. Рання юність позначена появою психологічного новоутворення – самовизначення, а також якісними змінами соціальної ситуації розвитку.

Професійне самовизначення є складовою особистісного самовизначення і спрямовується на досягнення ідентичності у професійній сфері. Результатом професійного самовизначення виступає єдність цінностей, життєвих смислів, знань про себе і свого соціального положення, життєвих стратегій.

Рефлексивний, мотиваційний і концептуальний компоненти особистості становлять ядро професійної самореалізації. Процес професійного самовизначення пов'язаний з Я-концепцією особистості і характеризується внутрішніми суперечностями між одиничними «Я», подолання яких становить основний зміст процесу самодетермінації. У такому контексті, професійне самовизначення – це процес самодетермінації особистості, який спрямований на гармонізацію особистісного розвитку. Мотиваційний компонент – ключовий у професійному самовизначенні. Інтереси і потреби молодшої людини визначають вибір професії, тому дуже важливо здійснювати саморефлексію мотиваційної сфери.

Психологічні умови вибору професії різноаспектно висвітлюються в працях Е. Берна [76], Е. Гінзберга [44], Е. Еріксона [78, 79], Д. Сьюпер [83], К. Хорні [23] та інші. Діагностичний підхід у вивченні процесу професійного становлення особистості передбачає розробку спеціальних діагностичних методів. Вчені А. Біне [69], Ф. Гальтон [23], Г. Мюнстерберг [44], Ф. Парсонс [23], Л. Термен [44], Дж. Холланд (Голланд) [81].

В якості об'єкта психологічного дослідження професійне самовизначення аналізується в працях М. Боришевського [5, 6], І. Манохи [37], Н. Побірченко [54], В. Рибалки [62], В. Семиченко [64, 65], О. Середа [66],

В. Сидоренко [67], Л. Орбан [47] та інших вітчизняних дослідників. Професійне самовизначення вивчається у контексті психічного і особистісного розвитку, з урахуванням вікового аспекту і у зв'язку з вищими психічними функціями, передусім, рефлексією. Робиться висновок про детермінованість професійного самовизначення зовнішніми і внутрішніми факторами.

Емпіричне дослідження скеровувалось завданнями вивчення характеру впливу типу особистості на професійну спрямованість старшокласників, а також впливу їх ціннісних орієнтацій на процес його професійного становлення. Для цього була проведена комплексна діагностика із застосуванням опитувальника для визначення типу особистості (Дж. Голланд), методики «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим), методики ціннісних орієнтацій М. Рокича.

В емпіричному дослідженні і корекційно-розвивальній роботі брали участь учні Криворізького природничо-наукового ліцею Криворізької міської ради в кількості 56 осіб (з них: юнаків – 31 особа, дівчат – 25 осіб).

В гуманітарному класі у старшокласників переважає інтелектуальний (24,15%) і конвенціональний (20,69%) типи особистості; сукупна кількість ліцеїстів з такими типами особистості становить 13 осіб (близько 50% від загальної кількості респондентів).

В 11-Б класі найбільш вираженим виявився інтелектуальний тип особистості (29,63%). Це є природнім, оскільки пробільність навчання (фізико-математична) зорієнтовує старшокласників на високо інтелектуальну діяльність, розвиток абстрактного мислення і прагнення підвищувати складність завдань.

Позитивним є визнання старшокласниками важливості творчого мислення, як засобу майбутньої професійної діяльності. Найбільш затребуваними для старшокласників являються умови, які забезпечують самостійність, захист індивідуальності.

Аналіз результатів вивчення «формули професії» показує, що профіль навчання, а отже і пізнавальний інтерес, впливають на базові критерії вибору професії. Найбільші відмінності між двома групами (гуманітарної і фізико-математичною) проявились за критерієм «предмет праці», що пояснюється відмінностями предметного поля профільних наук.

Найвищу рейтингову позицію отримала інструментальна цінність «знання/культура/освіта» (в обох класах рейтинг 18). Випускники вважають освіту і культуру надійними засобами досягнення життєвих цілей. Значимою зафіксована цінність «толерантність» (в обох класах рейтинг 11). Сучасна учнівська молодь виховується на принципах толерантності, полікультурності, діалогічності, як результат - повага до розмаїтості думок і життєвих концепцій в суспільстві.

Корекційно-розвивальна робота зі старшокласниками поєднувала просвітницькі і корекційно-розвивальні заходи. Оптимальні умови для професійного самовизначення юнаків і дівчат забезпечуються тренінговою формою роботи, міні-лекціями, діловими іграми, вправами на розвиток рефлексії.

Для перевірки ефективності корекційно-розвивальної роботи була проведена повторна діагностика з використанням методики «Визначення формули професії» (за М. Пряжніковим). Такий вибір зумовлений тим, що саме цей діагностичний засіб безпосередньо стосується професійного вибору і допускає помітну динаміку у показниках.

За всіма критеріями зафіксована незначна динаміка показників, що пояснюється обмеженими можливостями (часовими та організаційними) формувального етапу дослідження. Посилилась дослідницька і управлінська спрямованість професійних цілей. Позиція «економіка і політика» стала слабшою, ймовірно через дуже складні економічні і політичні умови в Україні. Зросла значимість показника «люди»: комунікація, міжособистісна взаємодія являються пріоритетами гуманітарних наук і практики.

Подальша робота передбачає включення старшокласників у процес професійного самовизначення передбачає реалізацію таких завдань профорієнтаційної роботи: створення умов для прояву і розвитку суб'єктності юнаків і дівчат в усіх видах діяльності; мотивація на самопізнання і самореалізацію; розвивати професійну рефлексію задля встановлення відповідності наявного психічного і особистісного потенціалу з професійними вимогами; навчати технікам проектування і самопроектування, а також будувати психологічний профіль з урахуванням результатів діагностики і самодіагностики особистісних якостей; орієнтуватись на ринку праці; розвивати гнучкість мислення і поведінки, психологічну готовність змінювати професію у разі необхідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонова Н. О. Особливості професійної ідентичності студентів психологічного факультету. *Пробл. загальн. та пед. психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2005. Т ІХ, ч. 4. С. 20–25.
2. Белякова Ю. А. Аналіз поглядів і становлення теорії Я – концепції особистості. *Пробл. загальн. та пед. психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2005. Т ХІІ, Вип. 3. С. 35–43.
3. Боднар А. Я., Макаренко Н. Г. Особливості професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ. *Наукові записки. Том 59. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1bf6189e-3158-4fb5-98c7-71d30dca4d2c/content>
4. Боднар А. Я. Взаємодія колективності та індивідуальності в стимуляції професійного самовизначення. Автореф. дис. ... канд. психол. Наук. Київ, 1994. 18 с.
5. Боришевський М. Й. Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості. *Розвиток ідей Г.С.Костюка в сучасних психологічних дослідженнях*: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ., 2000. Вип. 20, ч 1. С. 61–68.
6. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2016. № 4 (38).
7. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.

8. Васильєва О.А. Фактори професійного самовизначення особистості в сучасних умовах. Ресурс: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/4.pdf
9. Віковапсихологія: Хрестоматія. Навч. посібник. 2-ге вид. Реком. МОН України. Долинська Л.В., Лисянська Т.М. 488 с. т. 2023 р.
10. Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації. Київ: Науковий світ, 2001. 92 с 44.
11. Войтко А.І. До питання професійного самовизначення підлітків в сучасних умовах. *Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закл. освіти*: Зб. наук. пр. Рівне: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т., 2002. Вип. 22. С. 20–27.
12. Гінзбург М. Р. Психологічний зміст особистісного самовизначення. *Питання психології*. 1994. № 3. С. 43 - 52.
13. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. Київ : “Арт –прес”, 1999. 466 с.
14. Гудименко К. М. Професійне самовизначення старшокласників як психолого-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2015, № 2 (46). С. 227-233.
15. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці. *Психологія і суспільство*. 2004. №2. С. 144–150.
16. Джура О. Д. Освіта в системі факторів професійного самовизначення особистості: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03. Київ, 2004. 17 с.
17. Доротюк В.І., Піддячий М. І., Гевченко Л Ф. , Рогоза В. В., Васьківський М. В., Доротюк О. Г. Соціально-професійна орієнтація учнів в умовах профільного навчання: монографія. Київ: *Педагогічна думка*, 2015. 338 с.
18. Дригус М. Т. Концептуальні парадигми само ефективності особистості. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукови праць

- Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. Т. XII. Вип. 23. С. 88–97.
19. Дубінка М. Проблема професійного самовизначення студентів у вищому педагогічному навчальному закладі. *Наукові записки* [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 120. С. 148-155. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_120_25
  20. Енциклопедія освіти / гол. ред.. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
  21. Жук Н. В. «Я – концепція» і самореалізація молодшого підлітка. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2005. Т VII, вип. 3.
  22. Закатнов Д.О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія. Київ: *Педагогічна думка*, 2012. 160 с.
  23. Зарубіжна соціологія (XX - початок XXI ст.) : Хрестоматія / відп. ред. В.Г. Городяненко. Київ, 2009. 656 с.
  24. Інтерактивні заняття профорієнтаційного спрямування (з досвіду роботи педагогічних працівників закладів професійної (професійно технічної) освіти) / уклад. О. І. Лісун, К. М. Шейкіна. Суми, 2020. 150 с. <https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2021/02/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0-%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C.pdf>
  25. Ільтьо Г. Ф. Вплив ціннісних орієнтацій на формування професійної компетентності фахівця. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія : *Педагогіка та психологія*. 2017. Вип. 1. С. 118-120.

- 26.Йовайша Л.А. Основи підготовки учнів до вибору професії. Вільнюс, 1991. 54 с.
- 27.Йовайша Л.А. Професійна орієнтація. Вільнюс, 1995. 147 с.
- 28.Калюжна І. П. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ, 2019.
- 29.Кампі О. Ю. Деякі особливості формування уявлень про ідентичність особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2007. Т. IX, ч. 6. 180 с.
- 30.Карсканова С. В. Психологічне благополуччя особистості як основа фахового зростання: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Карсканова Світлана Вікторівна. Київ, 2012. 18 с.
- 31.Корчікова І. В. Особистісна автономія як чинник визначення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ. 2014. 21 с.
- 32.Коропецька О. М. Профорієнтація та профвідбір : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 347 с.
- 33.Кочкурова О.В. Профорієнтаційне консультування як необхідна складова професійного самовизначення старшокласників. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 10 : збірник наукових праць. С. 82-88.
- 34.Краєва О. А. Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці : монографія. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2018. 218 с.
- 35.Крохіна А. В. Роль професійного самовизначення у процесі становлення особистості. *Heraldof Kiev Instituteof Business and Technology* № 3 (42) 2019 .<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/969360>

36. Кучеренко Є. В. Розвиток професійног осамовизначення майбутніх психологів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та віковап сихологія». Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 254 с.
37. Маноха І.П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Київ, 1993. 22с.
- 38.38. Маслоу А. Психологія буття/А. Маслоу [пер. з англ.] М.: "Рефл-бук", Київ: "Ваклер", 1997. 304 с.
39. Мачуська І. Дослідження рівня готовності до професійного самовизначення в учнів старшого шкільного віку. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/3670/1/Machuska.pdf>
40. Мельник М. Ю. Професійна орієнтація та кар'єрне консультування: сучасні виклики. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. № 4. С. 56-64.
41. Мельник М. Ю. Формування готовності обдарованих старшокласників до професійного самовизначення. 13.00.07 – теорія і методика виховання. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Умань, 2016. <https://nauka.udpu.edu.ua/dysertatsiya-5/>
42. Мерзлякова О.Л. Професійне самовизначення старшокласників як впливовий чинник їх саморозвитку. *Професійне самовизначення особистості в системі «людина–техніка» :еколого-аграрнийнапрям:* матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 54- 62.
43. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Ресурс: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm
44. Мілорадова Н.Е. Проблема професіогенезу особистості фахівця у зарубіжних концепціях. *Право і безпека*. 2017. № 2 (65), С. 160 – 166.

45. Мотиваційний тренінг «Знайди свій шлях». Острів знань : вебсайт. URL: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-481406473BDEF/list-24B7BC55727>
46. Оліховська Л. П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Випуск 2 (39).
47. Орбан Л. Е. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу // Зб. наук. пр.: *Філософія, соціологія, психологія*. Івано Франківськ: Плай, 1999. Вип. 1 Ч. 1 148 с.
48. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності.: Дис. докт. психол. наук / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2000. 456 с.
49. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія /Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І. Гриценко ; І. І. Ткачук , за ред. О. Л. Моріна. Харків: «Друкарня Мадрид», 220 с.
50. Панок В. Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. *Психологічні науки: збірник наукових праць*. Вип. 2. 12 (103) с. 146-151
51. Пасічняк Р.Ф. Рівні особистісного самовизначення в ранній юності як показник готовності до самостійного прийняття рішень. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Збірник наукових праць. №4 (6), 2007.
52. Педагогічна підготовка сімей різного типу до професійного самовизначення старшокласників : методичний посібник / [В. П. Горпинюк, О. М. Докукіна, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, Л. В. Повалій, В. Г. Постовий, А. В. Хижняк, О. Л. Хромова ; за заг. ред. Т. В. Кравченко]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 268 с.

53. Пенькова О. І. Ціннісні аспекти самореалізації особистості. 168 *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2018. Т. VI. Вип. 14. С. 201–207.*
54. Побірченко Н. А. Психологічний супровід неперервної професійної орієнтації учнівської молоді. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002*. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. Харків: ОВС, 2002. Ч. II. С. 231–241.
55. Приходько Ю.О., Кучеренко Є.В. Психологічні механізми професійного самовизначення студента: теоретичний аналіз проблеми. *Вісник психології і педагогіки*. Київ, 2012.
56. Професійна орієнтація (Тести професійної орієнтації учнів старших класів та професійний відбір: методики, опитувальники). Ресурс: <https://vseosvita.ua/library/embed/000yza-db4b.docx.html>
57. Професійна орієнтація : підручник [для студентів] / Єгорова Є. В., Ігнатович О. М., Н. Пов'якель, Кобченко В. В., Литвинова Н. І., Марченко І. Б., Мерзлякова О.Л., Синявський В. В., Татаурова-Осика Г. П., Шевенко А. М. ; [за ред. О. М. Ігнатович]. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 240 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/709764/1/02_2650_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%94%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf
58. Психологія особистості. Хрестоматія // Мельничук О., Пасічник Р., Вольнова Л. М. та ін. Київ, 2009. 438 с.
59. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. та ін.] ; за ред. К.В. Седих. Полтава: Астрія, 2018. 342 с. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10344/1/%D0%A7%D0%>

[B0%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%9D.%20%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87.%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9.pdf](#)

60. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / [підкерівн. В. Б. Шапаря] .Харків: Прапор, 2009. 672 с.
61. Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода вчитися: Сенс, 2002. 527 с.
62. Рибалка В. В. Професійне самовизначення для старшокласників /В. В. Рибалка. Київ, 2004. 70 с.
63. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. Одеса, 2009. 575 с.
64. Семиченко В. А. «Я» в структурі і професійно-надійної особистості. *Наука і освіта*. Одеса, 2009. № 3. С. 30-33.
65. Семиченко В. А. Проблема особистісного розвитку і саморозвитку у контексті неперервної професійної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 2. С. 46-57.
66. Середя О.Ю. Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників... дисертація на здобуття ...кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2021. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/sereda-dis-f.pdf>
67. Сидоренко В. К. Структурний аналіз процесу професійного самовизначення особистості. *Педагогічний альманах*. Херсон: КВНЗ. 2012. Вип. 16. С. 6-13.
68. Соціально-психологічні чинники мотивації професійного вдосконалення особистості керівних кадрів освіти : [наук.-метод. посібник] / Боришевський М.Й., Семиченко В.А., Бондарчук О.І. та ін. Київ. : Логос, 2005. 128 с.

- 69.Соціолого-педагогічний словник [Текст] / уклад.: В. В. Радул, Я. В. Галета, Т. Я. Довга [та ін.] ; [за ред. В. В. Радула]. [Вид. 2-ге]. Харків : [Мачулін], 2015. 442 с. С. 293.
- 70.Становських З.Л. Рефлексія в структурі професійного самовизначення старшокласників. *Педагогіка і психологія професійної освіти: результат досліджень і перспективи*: Зб. наук. праць / За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало. К., 2003. С. 642-650.
- 71.Тест Дж.Холланда (Голланда) на визначення професійного типу особистості. Ресурс: https://www.eztests.xyz/tests/professional_holland/
- 72.Тимошенко Н. Є. Професійне самовизначення старшокласників. *Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій*: матеріали Міжн. наук. практ. конф. (м. Полтава, 21-22 квітня 2016). Київ: Університет «Україна, 2016. С. 294-303.
- 73.Федоренко Л.П. Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Дис.. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2020.
- 74.Федоренко Л.П. Ціннісний аспект професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка* НАПН України. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (14), 2018. С. 144 – 15.
- 75.Яновська Т. Психологічні особливості професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2017. № 4(44). С. 270.
- 76.Ярошевський М. р. Історія психології: від античності до середини ХХ століття/Під. ред. А. р. Маклакова. М.: Академія, 1996. 416 с.
- 77.Brown, D. & Associates (Eds.). (2002). *Career choice and development*. San Francisco: JosseyBass, 560 p.
- 78.Erikson Erich H. (1963). *Childhood and Society*. NewYork, Norton, 445 p.

79. Ericson E. H. The problem of ego identity / E. H. Ericson, M. R. Stein et al. (eds.) // Identity and anxiety: Survival of the person in mass society. Glencoe: The Free Press, 1960. 189 p.
80. Holland, J.L. Making vocational choices: A theory of vocation personalities and work environments. 3d Edition. Eutz, FE: Psychological Assessment Resources, 1997.
81. Holland J. H. Adaptation in natural and artificial systems. N. Y.: Univ. of Michigan Press, 1975. 183 p.
82. Maslow A. H. (1954). Motivation and personality. New York: Harper and brothers, 212 p.
83. Super D.E. Theory of vocational development / D. E. Super. J. Amer. Psychol. 1953. v. 8. No 5.
84. Spranger E. Verstehende Psychology. Stuttgart, 1948.